

ФИНАНСЫЛЫК ЭРКИНДИКТИН АЧКЫЧЫ

ОКУУЛАР ҮЧҮН
10-11
КЛАССТАРЫ
ОКУУ КИТЕБИ

“Финансылык эркиндиктин ачкычы” окуу-методикалык жыйнагы Кыргыз Билим берүү академиясынын Окуу кеңеши тарабынан жактырылды (2016-жылдын 30-ноябрындагы №10 протоколдон көчүрмө) жана басып чыгарууга, Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мектептеринде “Адам жана коом / Экономикага киришүү” курсу үчүн окуу планынын мектеп компонентинин эсебинен сабактан кийинки көнүгүүлөр үчүн, ошондой эле факультативдерде жана йиримдерде колдонууга сунушталды

УДК 373.167.1
ББК 60 я 721
Ф 59

Түзүүчүлөр Жамангулова А. Н., Добрецова Н. Н.
Рецензенттер Иманкулова М. Т., Сураганова З.
Долбоордун жетекчиси Добрецова Н. Н.
Илимий редактор Симонова Н. Я.
Жооптуу редактор, методист Матохина Т. А.

Ф 59 Финансылык эркиндиктин ачкычы: Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мектептеринин 10-11-класстарынын окуучулары үчүн окуу китеби / Түз. А. Н. Жамангулова, Н. Н. Добрецова – Б.: 2018. – 68 б.

ISBN 978-9967-9124-4-1

Окуу китебинде финансылык сабаттуулук, жеке финансылык коопсуздук, акчаны натыйжалуу башкаруу, жарандардын финансы институттары менен мамилеси, жеке бюджетти башкаруунун көндүмдөрүн калыптандыруу жана финансылык долбоорлорду иштеп чыгуу маселелери каралат.

Окуу китеби жалпы билим берүүчү мектептердин жогорку класстарынын окуучуларын окуу планынын мектептеги компонентинин алкагында финансылык сабаттуулуктун негиздерине үйрөтүү үчүн, ошондой эле “Адам жана коом” айкалышкан курсу үчүн кошумча окуу китеби катары да колдонулса болот.

“Финансылык эркиндиктин ачкычы” окуу-методикалык жыйнагы Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мекемелеринин 5-11-класстарынын окуучулары үчүн финансылык сабаттуулук боюнча Базалык компетенциялардын стандарттарына (билим, ык, көндүмдөр жана жүрүм-турум) шайкеш келет. Бул стандарттарды 2016-2020-жылдар мезгилине Кыргыз Республикасынын калкынын финансылык сабаттуулугун жогорулатуу программасын ишке ашыруу боюнча Координациялык кенештин төрагасы, Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын Төрагасы Т. Абдыгулов 2017-жылдын 27-декабрында бекиткен.

Басылма Өнүктүрүү саясат институту (ӨСИ) менен Билим берүү демилгелерин колдоо фондунун (ББДКФ) биргелешкен ишинин алкагында даярдалып, Швейцария Өкмөтү тарабынан Швейцариянын Өнүктүрүү жана Кызматташтык Агенттиги (SDC) аркылуу каржыланып, ӨСИ аткарган “Элдин үнү жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жоопкерчилиги: бюджеттик процесс” Долбоорунун финансылык каржылоосунда жарык көрдү.

Ф 4306020000-18
ISBN 978-9967-9124-4-1

УДК 373.167.1
ББК 60 я 721

© А. Н. Жамангулова, Н. Н. Добрецова
© Өнүктүрүү саясат институту (ӨСИ)
© Билим берүү демилгелерин колдоо фонду (ББДК)

Мазмуну

КИРИШҮҮ	4
Шартуу белгилер.....	4
I БӨЛҮМ. АДАМДЫН ЖАШООСУНДАГЫ ФИНАНСЫЛЫК САБАТТУУЛУКТУН РОЛУ.....	6
1-тема. Менин жашоомдо акчанын орду.....	6
§ 1. Акчанын пайда болгон тарыхы.....	6
§ 2. Акчанын биздин жашоодогу ролу	9
2-тема. Жеке финансылык поандоо	17
§ 3. Эмне үчүн акча дайыма эле жетишсиз болуп турат?	12
3.1. Максаттардын жоктугу жана аларды жүзөгө	12
II БӨЛҮМ. АКЧАНЫ НАТЫЙЖАЛУУ БАШКАРУУ	17
3-тема. Жеке финансы.....	17
§ 5. Чонтокто жүргөн акча.....	17
§ 6. Акчага карата мамиленин үч тиби.....	19
4-тема. Финансылык ийгиликтин негизи	21
§ 7. Жеке финансыны башкаруу пирамидасы	21
§ 8. Жеке финансыны башкаруу этаптары	
III БӨЛҮМ. ФИНАНСЫ ӨНҮМДӨРҮ	26
5-тема. Акчанды кайда салсам болот?	26
§ 8. Инвестиция деген эмне?	26
§ 9. Инвестициялоонун аспаптары.....	28
6-тема. Өз финансыңызды кантип бекемдей аласыз?	33
§ 10. Насыя.....	33
§ 11. Камсыздандыруу.....	34
IV БӨЛҮМ. БАНКТАРДАГЫ ОПЕРАЦИЯЛАР	37
7-тема. Банк жана анын кызмат көрсөтүүлөрү	37
§ 12. Банк картасы	37
§ 13. Банктын кызмат көрсөтүүлөрүн колдонууга байланышкан тобокелдиктер	40
8-тема. Башка акчалай операциялар	42
§ 14. Акча алмаштыруу, акча которуу жана жол чеги	42
§ 15. Акча операцияларына байланышкан тобокелдиктер	44
V БӨЛҮМ. БИРГЕ ДОЛБООРЛОЙБУЗ.....	46
9-тема. Кыялдар орундалат: долбоор жана долбоордук ишмердүүлүк	
§ 16. Кыялды кантип орундатабыз же долбоор деген эмне?	46
§ 17. Долбоордун бюджетти жана финансылык отчеттуулук	50
VI БӨЛҮМ. ЖАРАН ЖАНА МАМЛЕКЕТТИН БЮДЖЕТИ.....	53
10-тема. Жарандын чыгашалары	
§ 18. Жарандын милдеттүү төлөмдөрү	53
§ 19. Коммуналдык кызмат көрсөтүүлөргө чыгашалар.....	56
11-тема. Коомдук финансы: бюджеттердин түрлөрү жана жарандардын укуктары.....	58
§ 20. Бюджеттердин түрлөрү: мамлекеттик (республикалык) жана жергиликтүү бюджеттер	58
§ 21. Жарандардын бюджеттик процеске катышуусу	61
КОШУМЧА АДАБИЯТТЫН ТИЗМЕСИ	64

КИРИШҮҮ

Ийгиликтүү жана бакубат турмуш үчүн заманбап жаранга өз укуктарын жана милдеттерин билүү жетишсиз. Чыныгы ийгиликке жетүү үчүн жаш кезинен баштап керектөө жүрүм-турумунун негиздери тууралуу башталгыч билимди топтоп, жеке финансыны натыйжалуу башкаруу көндүмдөрүн өздөштүрүш керек. Алар: жеке акча каражаттарын сактоо; мүлктү жана ден соолугун камсыздандыруу; билим алуу үчүн акча чогултуу; коопсуз инвестициялоо; финансылык тобокелдиктерге анализ жасоо; салык тартибин сактоо; жеке финансыны башкаруунун башка актуалдуу маселелерин өз алдынча чечүү.

Финансылык компетенциянын жоктугу биздин өлкөнүн заманбап жаштары өз байгерчилигин жакшыртууда көптөгөн мүмкүнчүлүктөрдөн ажырап калуусуна алып келүүдө. Мындай адамдар ишенимсиз зайымчылардын, ак ниет эмес салык төлөөчүлөрдүн, жоопкерчиликсиз ата-энелердин катарын толуктап жатышат. Алардын көбү өз жашоосун олуттуу финансылык тобокелдиктерге байлап, жакшы билим алууга, ооруп калганда, картайганда, күтүүсүз жагдайларда өзүн жана болочок балдарын финансылык жактан коргоого жөндөмсүз болуп калышат.

Ал арада узак жана бакубат өмүр сүрүү үчүн финансылык билим берүү ар бир адамга зарыл жана ал эрте куракта эле башталууга тийиш. Бүгүнкү күндө финансылык сабаттуулук – бул тандалма адамдардын энчиси эмес, ар бир кишинин зарыл болгон керектөөсү экени айдан ачык. Дал ушул финансылык билим көп учурда жаштар келечекте канчалык жеке финансылык коопсуздукка, жеке байгерчиликке жете аларын, өзүнө бек болоорун, турмуштук максаттарын туура аныктап, аларга жетүүгө жөндөмдүү болоорун, акылга сыярлык керектөөнү иш жүзүндө колдонуп, инвестициялык жактан жигердүү жана финансылык жактан көз карандысыз болоорун аныктайт. Мындай жарандар өлкөнүн социалдык жана экономикалык турмушуна мүмкүн болушунча көбүрөөк тартылып, алардан ийгиликтүү улут жана туруктуу мамлекет куралат.

Ушул окуу китеби бүгүнкү окуучуларга Кыргызстандын финансы жагынан сабаттуу жана жоопкерчиликтүү жарандары болууга жардам берет.

ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕР

Үйрөнүү үчүн сунушталган темаларды талкуулаган жогорку класстын окуучулары София жана Азамат

Бул параграфта каралган негизги түшүнүктөр

Талкуу үчүн теориялык маалыматтар

Талкуу үчүн суроолор

Сабакта аткарылчу көнүгүүлөр

Өз алдынча иш

– Саламатсыңарбы, достор! Менин атым Азамат. Ал эми бул менин курбум София.

Биз классташпыз жана доспуз. Чоңойгон сайын биз күндө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачып, туура чечимдерди, анын ичинде финансылык чечимдерди кабыл алганды үйрөнүп жатабыз.

– Балким ар бирибиз эмне үчүн акча мынчалык тез түгөнөрүн, эмне үчүн ар бир кесип ар башкача төлөнөрүн, эмне үчүн товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр барган сайын кымбаттап жатканын, салык деген эмне, финансы институттары эмне менен алектенери ж.б. тууралуу ойлонот чыгарбыз.

– Атүгүл биздин келечек жашообуз, убагы келгенде эмне менен алектенип, кантип акча табаарыбыз тууралуу ой жүгүртөбүз. Биз алдыбызга максат коюп, жакшы жашоо тууралуу кыялданып, финансылык жактан көз карандысыз адам болууга ашыгабыз.

– Эгерде сиз да бул тууралуу ойлосоңуз, анда бул курс сиз үчүн абдан кызыктуу болот!

– Ооба, София, туура айтасың. Акчаны башкарганды үйрөнүү эч качан өтө эрте же өтө кеч болбойт. Бирок сиз муну канчалык эрте үйрөнсөңүз, финансылык байгерчиликке жетүү мүмкүнчүлүктөрүңүз да ошончолук көп болот!

– Окуунун жүрүшүндө биз акча деген эмне болгонун билип, аны натыйжалуу башкарганды үйрөнүп, максаттарга жетүү боюнча жеке финансылык планды түзөбүз жана финансы институттарынын кызмат көрсөтүүлөрүн кантип колдонсо болоорун түшүнөбүз.

– Ашыкпай турсаң. Андан ары уланта көрбө. Кел, андан көрө финансылык сабаттуулук дүйнөсүнө бирге саякат жасап, баарын өзүбүз окуп чыгалы.

I БӨЛҮМ. АДАМДЫН ЖАШООСУНДАГЫ ФИНАНСЫЛЫК САБАТТУУЛУКТУН РОЛУ

1-тема. Менин жашоомдо акчанын орду

§ 1. Акчанын пайда болгон тарыхы

Акча деген эмне?

Акча кантип пайда болгон?

Кыргыз Республикасынын улуттук валютасы качан жана эмне үчүн кабыл алынган?

– Баары эле акча эмне экенин биле беришпегенинен кепти баштасак! Биз бала чагыбыздан эле ата-энебиздин жана туугандарыбыздын жардамы менен акча кармап жүргөнгө көнүп калабыз. Биз бул акча кайдан келип жатканын билбей эле сарптайбыз. Мисалы, София, сени алсак, акча деген эмне экенин билесиңби?

– Албетте билем. Акчага биз товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алабыз. Ата-энебиз үй-бүлөнүн татыктуу турмушун камсыздаш үчүн акча табышат. Бирок, Азамат, туура айтасың, мен чындыгында эле эмне үчүн атам апамдан көбүрөөк акча табаарын, ошондой эле айлык акынын көлөмүн ким белгилей турганын билбейм. Жок, акча кантип пайда болгонун билбейт экенмин.

– Анда сага акча качан жана кантип пайда болгону кызыкпы? Мага дагы бул тууралуу билүү кызык болмок.

– Жакшы акыл болду, кел анда, акча деген эмне жана анын пайда болуу таржымалын адистерден сурайлы.

Илгери алгачкы-общиналык коомдук түзүлүштө эркектер үй-бүлөсүн багуу үчүн аңчылыкка чыгып, ал эми аялдар мөмө-жемиш терип, жаныбарлардын терисин иштетип, түгөйлөрүн үңкүрдөгү от алдында күтүп отурган маалда акча деген түшүнүк болгон эмес. Бара-бара адам баласы жерди иштетип, жегенге мүмкүн болгон ар кандай тамыр, өсүмдүктөрдү өстүрүп, идиш-аяк жана күндөлүк тиричиликте колдонулчу буюмдарды жасап, кийим тиккенди үйрөндү. Мисалы, бир адам ылайдан карапаны мыкты жасаса, экинчиси дегеле коенду колго түшүрө алган эмес! Бирок башкасы бул ишти көз ачып жумганча жасачу. Ошондо адамдарга бир ой келди: өз эмгегиндин түшүмүн башка менен алмашса болот да. Мен сага коен берем, ал эми сен мага тамак жасап жегенге чоң карапа жасап бересиң. Мына ушинтип бартер – азыркы акчанын алгачкы түрү пайда болду.

Ал эми сен мектептеги досторуң менен бир нерселерди алмашкан учурлар болду беле? Мисалы, калемсап, өчүргүч, китептер...? Эгерде алмашсаң демек бартердик бүтүм түзгөнсүң..

Өзөктүк түшүнүктөр

- Бартер
- Акча
- Эмгек
- Улуттук валюта

Бартер – бул накта товар алмашуу, мында бир буюм башкасына акча төлөбөстөн алмашылат; “товар – товар” схемасы боюнча жүзөгө ашкан соода бүтүмү.

Бартер абдан түшүнүктүү, бирок ыңгайсыз. Мисалы, коендун артынан сая түшкөн аңчы бир кап кургатылган жер-жемиш алгысы келет дейли. Бирок жер-жемиш чогулткан адамда коенго зарылчылык болбосочу? Анда алар алмаша алышпайт. Мына ушундай маселелерди так чечип алуу үчүн адамдар акчаны ойлоп табышкан.

Акча – бул жалпы эквивалент, өзгөчө товар, бардык башка товарлардын баасын туюндурган форма.

Эмгек – адамдын индивид менен коомдун керектөөлөрүн канааттандырууга багытталган максаттуу, баамдалган ишмердүүлүгү. Эмгек процессинде адам куралдардын жардамы менен жаратылыш предметтерин өздөштүрөт, өзгөртөт жана өз максаттарына ыңгайлаштырат, мында ал жаратылыш предметтеринин жана көрүнүштөрүнүн механикалык, физикалык жана химиялык өзгөчөлүктөрүн колдонот.

Сен эмнени гана алмашпагын – оюнчукту калемге же акчаны мектептеги ашканада сатылган тоочко – алмашуунун өзөгүндө эмгек жатканын түшүнүү маанилүү.

Ар бир адамдын өз эмгек ишмердүүлүгү жана эмгегинин өз натыйжалары болот. Мисалга, эмгектин натыйжасы катары колго түшкөн коен, чогултулган түшүм, адамдарды дарылоо же учакты башкара алуу жөндөмдүүлүгү болушу мүмкүн. Мына ушул жыйынтыктар менен адамдар алмаша алышат. Ал эми акча бул алмашууну мүмкүн болушунча тез жана ыңгайлуу кылат. Мисалы, кимдир бирөө мектепте сабак өтүп, бул үчүн акча алат; кимдир бирөө машине оңдогуч болуп иштеп, башка адамдардын машинелерин оңдоп, бул үчүн айлык акы алат.

Эмгектин наркы айырмалуу. Бир таттуу тоочту өндүрүүнүн баасы саркеч күрмөнү тигип чыгарган баадан айырмаланат. Бир килограмм колбасанын баасы автобуска жол акысынан салыштырмалуу айырмаланат. Ошондуктан ар түрдүү жумуш билимдин, шыктын, көндүмдөрдүн жана тажрыйбанын кандайдыр бир топтомун талап кылат. Анын үстүнө ар бир жумуш үчүн жоопкерчилик чарасы да ар башкача болот. Демек айлык акы да ошого жараша айырмаланып турат.

1-көнүгүү

Сизге белгилүү болгон бардык кесиптерди таблицкага киргизип, ар бири үчүн бул чөйрөдөгү адис өздөштүрүшү керек болгон зарыл билимдин жана көндүмдөрдүн топтомун аныктап чыгыңыз. Андан соң алардын болжолдуу маянасын жазыңыз. Ойлонуп көрүңүзчү, айлык акынын көлөмү адистин көндүмдөрүнүн санына жана билим деңгээлине көз карандыбы? Класста келечекте кандай кесипти тандай турганыңызды айтып бериңиз.

1-таблица. Кесип – кесипкөй компетенттүүлүк – айлык акы

Кесип	Билимдер жана көндүмдөр (б.а. кесипкөй компетенттүүлүк)	Айлык акы (орточо)
Мугалим	<ul style="list-style-type: none">Окуу предметин, балдардын курактык психологиясын билүү;окутуунун заманбап усулдарын билүү;...	8 000 сом

2-көнүгүү

Эки топко бөлүңүз.

Биринчи топ үчүн тапшырма: ноутбук сатып алуу үчүн колго жасалган тоочтон канчаны сатыш керектигин эсептеп чыгыңыз.

Экинчи топ үчүн тапшырма: машине сатып алуу үчүн машине оңдогон адис канча унааны оңдоп чыгышы керектигин эсептеп чыгыңыз.

Өз ишиңиздин презентациясын жасаңыз.

Улуттук валютанын таржымалы

Кыргыз Республикасынын валютасы мамлекетибиздей эле жаш десек болот. Биздин Республика КМШ өлкөлөрүнүн ичинен биринчи болуп 1993-жылдын 10-майында өзүнүн акча бирдигин – сомду жүгүртүүгө киргизген.

Улуттук валюта – бул мамлекет (анын борбордук банкы) чыгарган жана биринчи кезекте ошол мамлекеттин аймагында колдонулган валюта.

Кыргызстандагы нумизматиканын тарыхын изилдеген А.М.Камышевге ылайык, түрк тилине арналган XIV кылымдын араб тилдүү грамматикалык трактатында “сом” сөзү “иштетилбеген куйма” (күмүштүн) же кыйыр маанисинде “бүтүн, баштан аяк, монолиттүү” деп которулат. Монголдордун маалында Алтын ордонун борборлорунда жүгүртүүдө ладьевиддүү күмүш куймалар болгон. Алардын орточо салмагы 200 граммды түзгөн. Жазуу түрүндөгү булактар бизге бул куймалардын аталышын жеткире алды – сом, сум, саум.

Тыйын – кыргыздар ушинтип ар кандай майда тыйын-тыпыр, акчаны аташкан. Тыйын деп Кокон мезгилиндеги күмүш тыйындарды жана жез пулдарды, Кыргызстандын аймагында XIX кылымда пайда болгон алгачкы орус тыйындары менен гривендерди аташкан. Тыйын деп бүгүнкү күндө Кыргызстанда, Казакстанда жана Өзбекстанда колдонулган майда акчаны айтышат, айырмасы улуттук орфографияда гана бар.

Банкнота – бул мамлекеттин борбордук банкы чыгарган кагаз акчасынын купюрасы.

Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын сайтында өлкөдө улуттук валютаны жүгүртүүгө киргизүү процесси сүрөттөлгөн. Ошол этаптары менен таанышалы.

1) баасы 1, 5, 20 сомдук жана майда тыйындын функциясын аткарган 1, 10, 50 тыйындык алгачкы банкнот 1993-жылдын жаз мезгилинде чыгарылган;

2) 1993-жылкы үлгүдөгү банкноттор бара-бара колдонуудан чыгарылып, 1994-1995-жылкы үлгүдөгү 1, 5, 10, 20, 50, 100 сомдук купюралар менен алмаштырылган;

3) 1997-жылдан тартып улуттук валютаны киргизүүнүн үчүнчү этабы башталган: бара-бара жүгүртүүгө баасы 1, 5, 10, 20, 50, 100 сомдук модификацияланган банкноттор киргизилген. Аларда буга чейинки чыгарылыштагы банкнотторго салыштырмалуу жакшыртылган коргоо элементтери болгон. Ал эми 2000-жылы колдонууга жогорку номиналдагы – 200, 500, 1000 сомдук банкноттор киргизилген;

4) кыргыз улуттук валютасынын банкнотторунун төртүнчү сериясын нак баасы (номиналы) 5000 сомдук банкнота ачты. Бул банкнота 2009-жылы жүгүртүүгө киргизилген. Андан соң бара-бара колдонууга 20, 50, 100 жана 200, 500, 1000 сомдук модификацияланган банкноттор киргизилген. Ал эми 2008-2009-жылдары нак баасы 10, 50 тыйын жана 1, 3, 5, 10 сом болгон тыйындар жүгүртүүгө берилген.

Биздин өлкөдө акча башкалардай эле бир нече функцияны аткарат. Алардын ар бирине кененирээк токтололу.

Акчанын функциялары

1) Акча – бул нарк чени. Бардык товарлар өз ара акчанын жардамы менен салыштырылат. Элестетип көрсөңүз, сизде жаңы блокнот бар жана ал сизге керек эмес дейли. Аны сатып, ордуна жаңы калем жана пенал сатып алсаңыз болот. Баары бир кыйла жөнөкөй, туурабы? Эгерде бул

Бул кызык экен!

Көп убакыт бою тыйындардын баалуулугу анда камтылган металлдын санына эквиваленттүү (барабар) болуп келген. Буга байланыштуу бир маселе жаралган – шылуундар жаңы монеталарды жасаш үчүн тыйындын четиндеги металлдан керттип ала башташкан. Бул маселени чечүү жолун Исаак Ньютон сунуштаган. Ньютон ошол маалда Британиянын Падышалык монета сарайынын кызматкери болуп иштетчү. Анын идеясы өтө жөнөкөй болгон – тыйындын четине майда линияларды түшүрүп койсо, чаап жонулган учтары ошол заматта билинип калат. Ошентип монеталардагы бул бөлүк ушул күнгө чейин колдонулуп, “гурт” деп аталып калган.

блокнотту ошол эле ручка менен пеналга алмаштырсаңызчы? Бир аз татаалдаша түштүбү? Акча – бул жагынан алып караганда бир кыйла ыңгайлуу болгон универсалдуу товар катары функцияны аткарат. Блокноттун баасын билип алган соң сиз бул суммага эмне сатып алаарыңызды чечесиз.

2) Акча – бул жүгүртүү каражаты. Акча товарларды жүгүртүүдө ортомчу катары колдонулат. Мисалы, ашканада сиз тооч үчүн акча төлөп, муну менен “акчаны жүгүртүү” механизмдин ишке киргиздиңиз. Сатуучу сизден алган акчага жаңы тоочторду жасаш үчүн базардан ун, кумшекер сатып алат; өз кезегинде базардагы сатуучулар ун менен кумшекерди сатуудан түшкөн акчанын жардамы менен маршруткада жол акысын төлөй алышат; маршрутканын айдоочусу машинесине май куят ж.б. Акчанын жардамы менен буюмдардын айлануусу үзгүлтүксүз болот жана мына ушунда акчанын жүгүртүү каражаты катары функциясы камтылган.

3) Акча – бул төлөм каражаты. Дал ушул акчанын жардамы менен сиз интернет провайдерге, телефон үчүн акы төлөйсүз, тиш дарыгердин кызмат көрсөтүүлөрү үчүн эсептеше аласыз, дүкөндөн азык-түлүк сатып аласыз ж.б.

4) Акча – бул чогултуу каражаты. Акчаны чогултуп, көптөн бери кыялданып жүргөн буюмду сатып алсаңыз болот.

5) Акча – бул жалпыга бирдей эквивалент. Акча дүйнөлүк эквивалент болуп эсептелет. Башкача айтканда, акча менен дүйнөнүн булуң-бурчунан эсептешсеңиз болот.

Заманбап дүйнөдө накталай жана накталай эмес акча колдонулат.

Накталай акча – бул биз күн сайын колдонуп келген купюралар, банкноттор, майда тыйындар. Накталай акча кеңири жайылган жана колдонууга ыңгайлуу.

Накталай эмес акча материалдык түрүндө болбойт, аны накталай акчага окшоп кол менен кармап көрүү мүмкүн эмес. Накталай эмес акчага жеткиликтүүлүк банктар аркылуу ачылат. Сиз накталай акчаны банкка алып келип, эсеп ачып, ошого өз акчаңызды саласыз. Эми акча банкта сакталып калат, ал эми сизге карта беришет. Ошол картаны сиз товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр үчүн эсептешкиңиз келгенде накталай акчанын ордуна колдоносуз.

Өз алдынча иш

1. Бардык сом банкнотторунда тартылган белгилүү инсандардын ысымдарын жазып чыгыңыз. Класска алар эмнеси менен атактуу болгонун айтып бериңиз.

2. Чыныгы купюраны жасалмадан кайсы параметрлер боюнча айырмаласа болоорун билип алыңыз. Ушул маалыматты досторуңузга, үй-бүлө мүчөлөрүнө айтып бериңиз.

§ 2. Акчанын биздин жашоодогу ролу

Заманбап дүйнөдө акча эмнеге керек?

Эмне үчүн акчаны туура башкарганды билиш керек?

– София, менин көз карашым боюнча, азыркы дүйнөдө жашоону акчасыз эле стетүү мүмкүн эмес. Тамак-аш, кийим-кече, билим берүү, саякаттоо жана көңүл ачуу – мунун баары акчаны талап кылат. Кимдир бирөө үчүн акча бакытты өлчөгөн аспап болсо, башкалары үчүн акча курч турган зарылчылык. Бир нерсени байкадыңбы, эмнегедир акча дайыма эле жетишсиз болуп турат!

– Ооба, Азамат, туура айтасың. Мына, кечээ эле аптасына мага 100-200 сом жетчү, ал эми азыр болсо андан дагы көп керек болуп калды. Өзүң иштеп, 5-10 миң сом таба баштаганда бул акча сага сөзсүз жетчүдөй көрүнөт. Бирок бул акча баары бир аз болуп чыга келет. Мындай бир мыйзам ченемдүүлүк бар: кирешең канчалык жогору болсо, чыгашаң да ошончолук көп болот.

– Ооба, дал ошондуктан айлык акы болобу же ата-энебиз күнүмдүк керектөөгө берген тыйын-тыпыр болобу, айтор сен бүгүн таап жаткан акчаны туура башкарганды үйрөнүш керек!

Азыркы дүйнөдө акчанын ролун баалабай коюу мүмкүн эмес. Болгондо да эгерде акча маселеси чыкпаса, көптөгөн кырсыктардан оолак болуу мүмкүн.

Албетте акча – бул дүйнөдөгү эң негизги нерсе эмес. Ар бир адамдын жашоосунда ага түгөнгүс бакыт алып келип, жан дүйнөсүн толтурган көптөгөн сонун иштер, буюмдар жана окуялар бар. Буга карабастан акчанын жоктугу олуттуу көйгөйдү жаратууга жөндөмдүү.

Ошондуктан ар бир адам жашоосунда финансылык кыйроодон оолак болушу үчүн алдын ала өзүнүн материалдык коопсуздугуна кам көрүшү керек. Финансы маселелери жаралганда өкмөттү, аткаминерлердин коррупциялашканын, системанын иштебегенин, адамдардын адилетсиздигин же тегеректегилердин ачкөздүгүн айыптабаш керек – финансылык бакубатчылыгыңыз үчүн алдын ала өзүңүз гана кам көрүшүңүз керек. Жашооңузда болуп жаткан окуялар үчүн өзүңүз гана жооп бересиз. Ошондуктан ушул учурдан баштап өз финансылык бакубатчылыгыңыз үчүн жоопкерчиликти алып, өзүңүз жана жакын адамдарыңыз үчүн финансылык туруктуулук тууралуу ойлоно баштаңыз.

Өзөктүк түшүнүктөр

- Ишкердик ишмердүүлүгү
- Тобокелдик

3-көнүгүү

Элестетип көрүңүзчү, сиз 1 миллион сом утуп алдыңыз дейли. Бул акчаны кантип сарптай турганыңызды жазып бериңиз. Иштин жыйынтыктарын классташтарыңыз менен талкуулаңыз.

Бул акчаны бөлүштүрүү канчалык кыйын болду? Эгерде кыйын болсо, анда эмне үчүн? Кандай деп ойлойсуз, болгон сумманы бизнеске жумшасаңыз туура болмок беле?

Албетте, көпчүлүк адамдар биринчи кезекте көптөн бери кыялданып жүргөн нерсени ошол заматта ишке ашыргысы келет эмеспи. Бирок мындай учурда бул миллион сом көз ачып жумганча жок болот.

Адам өзүнүн ишин качандыр бир кезде бир туугандар Эгембердиевдер – “Шоро” компания-

Ишкерчилик ишмердүүлүгү — бул мыйзам тартибинде катталган адамдардын мүлктү колдонуудан, товарларды сатуудан, жумуштарды аткаруудан же кызмат көрсөтүүдөн түшкөн пайданы системалуу түрдө алууга багытталган өз алдынча ишмердүүлүгү.

сынын негиздөөчүлөрүнө окшоп баштай алат. Эгембердиевдер максым улуттук суусундугун жасап, алгач аны көчөдө сатышчу. Андан соң алар ири өнүккөн компания түзүштү. Бирок бардык эле бизнес долбоорлор ийгиликтүү боло бербейт. Ар бир ишкерчиликте өзүнүн тобокелдиктери бар. Анткени ар түрдүү бизнес чыгашалуу болуп, банкротко учурашы ыктымал.

Башка дагы варианттар бар: бул акчаны окууга деп бөлүп коюу же банкка депозиттик эсепке

Тобокелдик – бул кандайдыр бир жагымсыз окуянын ыктымалдуу коркунучу. Терс кесепеттер (ага байланышкан жагымсыз окуялар) канчалык олуттуу болсо, тобокелдик да ошончолук жогору болот. Тобокелдиктердин ар кандай түрү бар – физикалык, эмоционалдык, финансылык жана башка.

салуу, болбосо киреше түшүп турсун десеңиз баалуу кагаздарды сатып алса болот. Эң негизгиси бир нерсени түшүнүш керек – акчаны кандай гана колдонууну чечпеңиз, ошол чечимден сиздин финансылык бакубатчылыгыңыз көз каранды болот.

Туура финансылык чечимдерди кабыл алуунун жана акчаны туура башкара алуунун мааниси байыркы, бирок ушул күнгө чейин актуалдуу болгон аңгемеде чагылдырылган.

Аңгеме

Бир раджанын үч уулу болгон экен. Бирок уруунун мыйзамдары боюнча алардын бирөө гана мураскор боло алмак. Карыган раджа абдан бай болгон экен. Ошондуктан өлөөр алдында мурасын кимге калтырсам деп ойго батат.

Ошентип раджа балдарын сынамай болот. Ал өтө баалуу чайдын үч түбүн казып алууну

тапшырат. Андан соң ар бир уулуна бирден карматып, саякатка жиберет.

Улуу баласы ойлонот: “Атам эбегейсиз чоң байлык топтоду жана балдары эч нерседен куру болбосун деген эле”. Ал чайдын эң назик жалбырактарын алып, жыттуу чай демдейт. Бара-бара чайдын бардык жалбырактарын колдонуп бүтүп, үйгө биринчилерден болуп куру кол кайтат.

Ортончу уулу ойлонот: “Атам дайыма үнөмчүл болуп, эртеңки күндүн камын ойлочу”. Ал чайдын үстүнкү жалбырактарынан өзүнө чай демдеп, калганын жакшылап кургатып, запаска сактап коет. Чайдын запасы көпкө жеткени менен, бир күнү ал дагы түгөнөт. Ошентип ортончу уулу куру кол үйүнө кайтат.

Кичүү бала ойлонот: “Атам өмүрүн байлыгын көбөйткөнгө арнады. Мен бул түптү отургузуп, чай өстүрө баштайын. Бирок бир нече жалбырагын алып калып, күч болушу үчүн бүгүн демдеп ичейин. Дагы бир нече жалбыракты запас катары кургатып коеюн. Анткени түптү отургузганым менен тобокелдикке барып жатпайымбы”. Айттыбы – жасады. Үйүнө кайтып келгенден кийин атасына айтты: “Байлыгыңды байкелеримдин бирине калтыр. Ал мага керек эмес. Мен өзүм деле бай боло алам”.

Талкуу үчүн суроолор

Сиз кандай жолду тандайт элеңиз?

Чайдын түбүн пайдалануунун дагы башка ыкмалары бар беле?

Өз жашооңуздан ушул аңгемеге окшош окуяны мисал катары келтириңиз.

Өз алдынча иш

1. Изилдөө жүргүзүңүз. Бир нече соода түйүнүндө болуп, жети товардын баасын биллип келиңиз. Алар: нан, май, эт, сүт, гречка, самын, шампунь. Төмөндөгү 2-таблицаны толтуруп чыгыңыз.

2-таблица. Товарларга анализ

№	Товардын аталышы	Баасы (сом менен)		
		Супермаркет	Базар	Күркө
1.	Нан (1 бөлкө)			
2.	Май (1 кг)			
3.	Эт (1 кг)			
4.	Сүт (1 литр)			
5.	Гречка (1 кг)			
6.	Самын (1 даана)			
7.	Шампунь (0,5 л.)			

2. Бааларды салыштырыңыз. Кандай деп ойлойсуз, сооданы кайсы жерде жасаган ыңгайлуу?

3. Өз ишиңиз менен тааныштырыңыз. Класка өз изилдөөңүздүн натыйжасы менен бөлүшүңүз.

2-тема. Жеке финансылык пландоо

§ 3. Эмне үчүн акча дайыма эле жетишсиз болуп турат?

Сизде кыял жана максат барбы?

Кыял максаттан эмнеси менен айырмаланат?

Сиз үчүн “бакыт акчада эмес” деген сөз эмнени билдирет?

– Азамат, сенин кыялың барбы?

– Албетте, менимче, ар бир адамдын өз кыялы бар. Мисалы, мен Жер шарын айланып чыккым келет. Башка өлкөлөрдү көрүп, башка элдин маданиятын үйрөнүп, жаңы кооз жерлерди көргүм келет.

– Бул үчүн сага эмне керек экенин билесиңби?

– Жок, чынын айтсам, бул үчүн эмне кылышым керектигин азырынча ойлоно элекмин. Балким биринчи кезекте англис тилин үйрөнүшүм керек. Анткени англис тили дүйнөлүк тилдердин бири эмеспи. Андан соң жашаган жерим, жол кирем, тамактануум үчүн акча чогултушум керек.

– Сен туура багытта ой жүгүртүп жатасың. Апам да айтат, эгерде кыялың болсо, анда аны бир баракка жазып, жашоодо ишке ашырышың керек. Ошондо кыялың жөн гана куру кыял бойдон калбастан, ал ишке ашат.

– Адатта кыялды орундатуу үчүн акча керек болот эмеспи. Бирок мен саякаттоо үчүн мага канча акча керек экенин билбейм да.

– Кел, отуруп алып, бул маселени канткенде туура чечсе болоорун ойлонуп көрөбүз!

Кандайдыр бир себептерден улам акча дайыма эле жетишсиз боло берет. Акча пайда болоору менен, ошол заматта ага сарпталчу зарыл болгон буюмдардын узун тизмеси чыга келет. Ошону менен бирге эгерде көп акча тапсак, ал бардык нерсеге жетет деп дайыма ойлой беребиз. Акыр соңунда эгерде кошумча чаралар көрүлбөсө, киреше өскөнү менен кырдаал өзгөрбөй турганын түшүнөбүз. Бирок адегенде ойлонуп көрөлүчү, эмне үчүн акча дайыма биз каалагандан аз боло берет.

Кыйыр себептери өтө көп болушу мүмкүн: эмгек рыногундагы кырдаалдан баштап, адамда ири көлөмдөгү карыз же ден соолугунун начар болгонуна чейин. Бирок адамдардын 70% дайыма эле акчанын жетишсиз болгонунун негизги себептери – максаттын жоктугу же аны жүзөгө ашырууга жөндөмсүздүк, каалоону керектөөдөн айырмалай албоо жана акчага карата туура эмес мамиле.

Өзөктүк түшүнүктөр

- **Максат**
- **Атаандаштыкка жөн-дөмдүүлүк**

3.1. Максаттардын жоктугу жана аларды жүзөгө ашырууга жөндөмсүздүк

Сиз качандыр бир кездери максат кыялдан эмнеси менен айырмаланарын ойлонуп көрдүңүз беле? Кыял – бул дем берген эбегейсиз чоң күч, анын чеги болбойт жана бизге жакшы нерсеге үмүт берет. Бирок адатта бул ошондой эле көп жакшы сезилбеген, биз каалаган, бирок аны кантип алаарыбызды азырынча билбеген нерсе. Кыялыбыз орундалышы үчүн ага кандай жол менен жетишибиз керектигин, ал качан орундалып, бул үчүн эмне кылышыбыз керектигин билишибиз абзел. Биз ушундай планды түзүп жатканда, кыялыбыз максатка айланат.

Максат – бул биз каалаган соңку жыйынтык, ал бизди иш-аракетке түртөт. Кыял – бул жөн гана каалоо, максат – бул иш-аракетке колдонмо.

Мисалы, сиз отурасыз, сабак окуп жатасыз, анан бир маалда тамак ичкиңиз келди дейли. Ошол заматта дал ушул учурда эмнени жей алаарыңызды ойлонуп, варианттарды көз алдыңыздан өткөрө баштайсыз. Же май сүйкөлгөн нан же шоколад менен чай... Бирок АШ жегиңиз келгенин

түшүнөсүз! Аштан башка эч нерсени жегиңиз келбегенин баамдаар замат бул каалоону аткаруу үчүн зарыл болгон иш-аракеттердин ырааттуулугу көз алдыңызга келет. Сиз этти туурап, пияз, сабиз тазалап, канча май жана күрүч керектигин билесиз. Ошентип иш-аракеттердин алгоритми чыга келет.

Максат да дал ушундай болот. Мисалы, дарыгер болуп, башка өлкөдө билим алууну чечээр замат иш-аракеттердин алгоритми “ишке кирет”: сиз тандап алган өлкөнүн тилин үйрөнүшүңүз керек, биология менен химия предметтерин мыкты өздөштүрүү зарыл, стипендиялар жана түрдүү жогорку окуу жайларга өтүү шарттары тууралуу маалыматты издеп, жайкы билим берүү лагерлеринде окуудан өтүш керек ж.б. Мындай план максатка жетүү жолун жеңилдетет. Максатсыз адам соңку бараар жерин билбей, океанда шамал кайда айдаса, ошол багытта ары-бери чапкылай берген кемеге окшош. Максаты болбогон адам да жашоодо өз ордун таппай, ары-бери уруна берет.

Максаттын жоктугу акчанын дайыма эле жетишсиз болуп, аны туура эмес сарптоонун себептеринин бири болушу ыктымал. Эгерде биз акчаны кандай максатта топтоп жатканыбызды, бул максатты ишке ашыруу үчүн канча каражат керектигин билбесек, анда акча топтоого мотивация да болбойт. Атүгүл биз артыкчылыктарыбызды бөлбөй, негизи эле эмнеге акча коротконубузду баамдабай эле, аны ой келди сарптай баштайбыз.

Мисал. Айжамал Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин 3-курсунда окуйт. 2-курста ал өз алдына максат койгон: окуусун өз күчү менен төлөйм деген. Бул үчүн Айжамал бала багуучу болуп ишке орношту. Мындай жумушу үчүн саатына 100 сом алып, аптасына беш күн бою үч сааттан иштеп жүрдү. Натыйжада 9 айда 59 400 сом топтоп, бул акчанын 29 400 сомун күнүмдүк муктаждыктарына сарптады, ал эми калган бөлүгүн жогорку окуу жайдагы окуусун төлөө үчүн сактап койду.

Жөн эле максаттын жана ага жетүү үчүн пландын болгону кыял орундалат дегенди билдирбей турганын түшүнүү зарыл. План иштеп кетиши үчүн күн сайын эмгек – иш-аракеттерди жасоо талап кылынат. Алар бул максатты жүзөгө ашырууга алып келет. Күн сайын окуп, өнүгүп, өзүн өзү өркүндөтүүгө умтулуу жөндөмдүүлүгү ийгиликке жетүү үчүн негизги шарт болуп эсептелет. Биздин көпчүлүк учурда жетиштүү турмушта жашай албаганыбызга өзүбүз күнөөлүүбүз. Анткени дагы да көбүрөөк жана сапаттуу иштеп, мыкты болуудан эринебиз, эмгек рыногунда атаандаштыкка жөндөмдүү болгонго аракет жасабайбыз.

Болочок кесипти тандоого туура жана өтө олуттуу мамиле жасаш керек. Ошону менен бирге учурда модалуу болгон кесипти тандоо (мисалы, бүгүн көптөр жогорку айлык акы үчүн эле тиш дарыгер болгусу келет) өмүр бою бакубат турмушта жашап өтөсүң дегенди кепилдебейт. Сиз тандаган кесип ырахат алып келип, аны мыкты аткарышыңыз керек. Ошондо киреңеңиз да өсөт.

Атаандаштыкка жөндөмдүүлүк – бул товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн рыногунда атаандашууга жөндөмдүүлүк

4-көнүгүү

10 максатты жазыңыз. Алардын ичинен эң маанилүү үч максатты аныктап алыңыз. Мына ушул үч максаттын ичинен эң артыкчылыктуу болгон бирөөн тандап алыңыз. Бул максатты баракка жазып, көзгө дароо урунган жерге илип коюп, күн сайын кайра-кайра окуп туруңуз.

3.2. Каалоолорду керектөөлөрдөн айырмалай алуу жана акчага карата туура эмес мамиле жасоо

Бул кызык экен!

2010-жылы америкалык Дженнифер Фигге өз кыялын орундатып, Тынч океанды сүзүп өтүүнү чечет. Узак убакыт бою даярданган соң Дженнифер жолго чыгып, аны яхтада команда коштоп барды. Өтө узак аралыкты сүзүп өткөн соң максатына болгону 200 км калганда Дженнифер тоскоолдукка учурады – аба ырайы кескин бузулуп, айлана тегерек көрүнбөй калды. Команданын бардык мүчөлөрү жээкке аз калганын айтканы менен, Дженнифер катуу

чарчаганын сезді. Көп саатка созулган катаал күрөштөн кийин Фигге сууда сүзгөнүн токтотту. Кийин андан эмне үчүн аягына чейин чыдай албаганын сурашканда, Дженнифер көпкө чейин жээкти көрбөгөнүн, ага сүзүп жетээринен шектенгенин айткан. Өз маегинде Дженнифер “Жердин четин гана көргөнүмдө моюн сунуп бербестен, сөзсүз жээкке чейин сүзүп келмекмин” деп айткан.

Кийинчерээк 56 жашында Дженнифер акыры рекорд коюп, Кабо-Вердеден Тринидадга чейин 24 күндүн ичинде ачык океанда 4 000 километрди сүзүп өткөн.

Кирешебиз канчалык көп болсо, ошончолук көп сарптайбыз. Анткени биздин каалоолорубуз дайыма мүмкүнчүлүктөрүбүздөн ашып кетет. Бул мыйзам ченемдүүлүк. Мындай кырдаалда жалгыз гана жол бар – акчаны натыйжалуу башкарып, чыгашаларыбызды көзөмөлдөгөндү үйрөнүү.

Биздин чыгашаларыбызда эмнелер каалоо болгонун түшүнүү үчүн ашка байланышкан мисалга кайтып баралы. Сиз курсагыңыз ачканын сезээр замат ошону канааттандырууга керектөө пайда болот. Ошону менен бирге сиз трюфелди каалашыңыз мүмкүн дейли. Бирок бул идеядан баш тартасыз. Анткени трюфелдерге жетүү мүмкүн эмес (азырынча), бирок азыр, ушул саатта тамак жегиңиз келип турат. Трюфелдер – бул каалоо, ал эми курсакты тойгузууга болгон муктаждыкты даамдуу аш басып канааттандырса болот – бул реалдуу. Айфонго же бренд кийимге чукул керектөө болбойт. Ата-эне жана достор менен байланышта турууга керектөө бар. Бул керектөөнү анчалык кымбат эмес, бирок сапаты жагынан жакшы телефон менен канааттандырууга мүмкүн. Бардык нерсе сиздин артыкчылыктарыңыз кандай болгонуна жараша чечилет. Балким, Айжамалга окшоп окуусу үчүн акы төлөө максатында акча топтош керек чыгаар?

Акчанын жоктугуна таасирин тийгизген дагы бир фактор – биздин ага карата туура эмес мамилебиз. Ойлонуп көрүңүзчү, ата-энеңиз сизди акчаны туура сарптап, туура чогултканга үйрөттү беле? Адатта мындай окуу ата-эне акча берип, “үнөмдө” деп айтканы менен чектелип кала берет. Мында алар акчаны башкарууда билишибиз керек болгон өзүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрү, эрежелери, аспаптары болгонун эстен чыгарып коюшат. Акчага карата туура мамиле төмөнкүдөй факторлор менен аныкталат:

- 1) адамда максат бар, бул максат аны чыгашаларды көзөмөлдөп, акча топтоого шыктандырат;
- 2) адам айына, жылына өз кирешесинен канча сумманы эмнеге сарптай турганын так билет;
- 3) адамда финансылык план бар, анда болочоктогу кирешелери менен чыгашалары чагылдырылган.

Эгерде сиз ушул үч эрежени сактап келсеңиз, анда куттуктайбыз! Сиз финансылык көз карандысыздык жолунда баратасыз!

Өз алдынча иш

Жогорку класстын окуучусунун Блокнотунда кирешелер жана чыгашалар анализинин таблицасын толтуруңуз. Акчаны эң көп эмнеге сарптай турганыңызды жана сизде топтолгон акча барбы – мына ушуга талдоо жасап чыгыңыз.

Акчага тиешелүү бардык терс маанайда айтыла жүргөн сөздөрдү эстеп, жазып чыгыңыз. Кайсынысына кошулуп, ал эми кайсынысын туура эмес деп эсептей турганыңызды түшүндүрүп бериңиз.

§ 4. Жеке финансылык план

“План” деген сөздү кандай түшүнөсүз?

Пландоо эмнеден башталат?

Кайсы планды жакшы деп атаса болот?

Финансылык пландоону баштоо үчүн ыңгайлуу учур – сиздин жаш кезиңиз. Сизде азырынча кирешелер булагы жок, бирок убактыңыз бар. Ал эми бул болсо чыныгы байлык. Сиз азыр келечекте сиздин финансылык абалыңызга таасирин тийгизе турган маанилүү чечимдер кабыл алынган жашооңузду маанилүү баскычында турасыз. Элестетип

Өзөктүк түшүнүктөр

- Инвестиция
- Финансылык максат

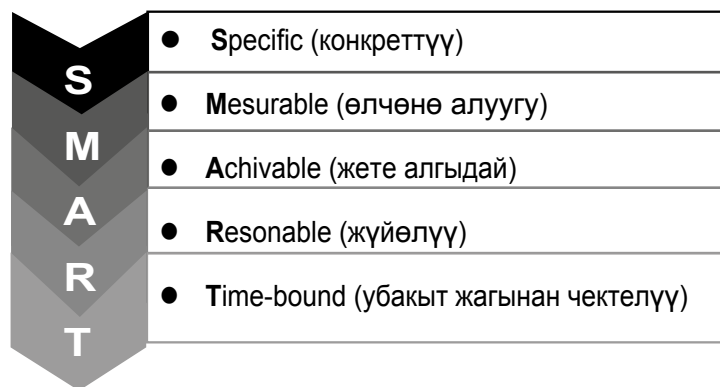
көрсөңүз, келечектеги байлык – бул сиз жазгыңыз келген китеп. Сиздин ийгилигиңиз ушул китептен көз каранды болот.

Буга карабастан финансылык пландоо мектеп окуучусу үчүн бизнестин ээси, ата-эне же пенсионерде болгондой татаал же баарын камтыгандай болбошу керек. Адегенде өзүңүздүн келечектеги кирешелериңиз жана узак мөөнөттүү байлыгыңыз үчүн эмне кылыш керектигин ойлонуп көрүңүз.

Окуучулардын көпчүлүгү ата-энелердин эсебинен билим алышат. Бул чыгашалар окууга, жашаган жерине, тамактанууга, кийим-кече, китеп сатып алууга, көңүл ачууга кеткен түрдүү чыгымдарга байланыштуу болот. Сиз бул чыгашаларды актоо үчүн бүгүн эмне кыла алаарыңызды ойлонуп көрүшүңүз керек. Сиздин көңүлүңүз потенциалыңызды жогорулатууга жардам берген нерсеге багытталууга тийиш. Алар: кесипти туура тандоо, дүйнөлүк тилдердин бирин өздөштүрүү, компьютерде иштегенди үйрөнүү. Эл алдында сүйлөө көндүмдөрүн практикалаңыз, сабаттуу жана кооз жазганды үйрөнүңүз. Эң негизгиси – кошумча көндүмдөрдү өздөштүрүңүз. Билим алууга келечегиңизге эң маанилүү инвестиция катары караңыз. Бир эле сабакты калтырганыңыз маанилүү билимден куру калып, ата-энеңиз сиз үчүн төлөгөн акчаны максатсыз жок кылуу дегенди билдирет.

Инвестиция — пайда алуу максатында капиталды кайсы бир ишке, ишканага узак мөөнөткө салуу.

Жеке финансылык пландоо максаттарды аныктоодон башталат. Ошону менен бирге максат SMART (англис тилинен акылдуу деп которулат) критерийлерине жооп бериши керек.

1 - схема. SMART-анализ

Мисалы, сиз күнүмдүк колдонуу үчүн ноутбукка акча топтоону чечтиңиз. Сиздин максат SMART-анализге ылайык (4 жана 16-параграфтарды караңыз) конкреттүү, өлчөөгө мүмкүн, жетүүгө боло турган, жүйөлүү жана убакыт жагынан чектелүү болууга тийиш. Сиз жалпы максатыңызды аныктап алгандан кийин аны маселелердин жардамы менен конкреттештирүү зарыл.

3-таблица. Максатты конкреттештирүү планы

№	Суроо	Жооп
1	Мен эмнени каалап жатам?	X үлгүсүндөгү ноутбук
2	Анын баасы канча болот?	10 000 сом
3	Мен аны качан сатып алгым келет?	12 айдан кийин
4	Кандай киреше булактарым бар?	Ай сайын ата-энем берген 400 сом, дүкөндө иштегеним үчүн айына 200 сом көлөмүндө акча

Биз көрүп тургандай, таблицада келтирилген суроолорго жооптор сиздин финансылык максат канчалык реалдуу болгонун жана кандай стратегияны колдонушуңуз керектигин аныктоого жардам берет. Таблицага ылайык, ноутбукка тапкан акчаны толугу менен бөлүп койсоңуз болот. Ошондо сиз 4800 сом топтойсуз (12*400).

Биринчи вариант. Жетпей жаткан 5200 сомду ата-энеңизден сурай аласыз, дүкөндө тапкан акчаны көбөйткөнгө аракет кылыңыз же ата-энеңиз берген акчаны үнөмдөсөңүз болот.

Экинчи вариант. 12 айдан көбүрөөк убакыт топтосоңуз болот же андан арзаныраак ноутбук сатып алыңыз.

Максатыңыз жакындай түшкөнүн, ага жетүү мүмкүн болгонун сезип жатасызбы?

Максатка жетүү жолун жеңилдеттиш үчүн иш-аракеттер планын түзүп, ата-энеңизге көрсөтүңүз. Алар да сизге кеп-кеңешин берип, сизди колдоп, жардам беришет.

Финансылык максат – бул акчалай же материалдык түрүндө туюндурулган каалоо, аны аткаруу үчүн адам баамдалган аракеттерди жасайт.

Кеңири планды бардык финансылык максаттар үчүн түзсө болот. Болгону чоңойгондо пландоо үчүн инвестициялык, насыя, камсыздандыруу ж.б. өңдүү дагы да олуттуу аспаптар колдонулат. Алар менен бул окуу китебинин алдыдагы беттеринен таанышасыз.

Өз алдынча иш

1. Сиз үчүн эң артыкчылыктуу болгон финансылык планды аныктап алып, аны максатты конкреттештирүү планы түрүндө баяндап бериңиз (3-таблицаны караңыз). Сиздин реалдуу кырдаалды карманыңыз.
2. Бул планды кантип ишке ашыра алаарыңызды ойлонуңуз. Аны жүзөгө ашырууга эмнелер тоскоол болуп жатат? Бул тоскоолдуктарды кантип жеңиш керек? Сизге кимдин жардамы, колдоосу керек болот?
3. Ата-энеңиз менен кеңешип чыгып, үй-бүлөңүздүн кандайдыр бир финансылык максатын план түрүндө жазып бериңиз. Ата-энеңизге да өз кыялдарын орундатууга жардам бериңиз!

II БӨЛҮМ. АКЧАНЫ НАТЫЙЖАЛУУ БАШКАРУУ

3-тема. Жеке финансы § 5. Чөнтөктө жүргөн акча

**Чөнтөктө жүргөн акча деген эмне?
Сизге айына канча акча керек?
Сиз канча акча алгыңыз келет?**

– София, сага ата-энең күнүмдүк муктаждыктарыңа акча береби?
– Ооба, мен күн сайын мектепке бараар алдында апам белгилүү бир суммадагы акча берет. Сагачы?
– Мага ата-энем айына белгилүү бир сумманы берет, кээде ал жетпей калат, бирок ушул мага бир кыйла ыңгайлуудай сезилет.
– Чын элеби? Менимче күн сайын алып турган ыңгайлуу го.
– Бирок анда биз өз акчабызды башкарганды үйрөнө албай калабыз да. Күн сайын акча алган ыңгайлуубу же ай сайынбы – мына ушуну байкап көрүүнү сага сунуштайт элем.

Окуп жаткан маалда биздин киреше булактарыбыз көп деле болбойт. Негизинен биз ата-энебиздин каражатына жашайбыз. Алар бизге кийим сатып берип, окуубуз үчүн акы төлөгөндөн тышкары күнүмдүн чыгашаларыбызга да акча беришет. Муну чөнтөктө жүргөн акча деп коебуз.

Ата-энебиз аптасына же айына бир жолу берген чөнтөктөгү акчаны ар кандай жол менен сарптаса болот. Бирок сиздин капчыгыңыздагы акча – бул чакан жеке бюджет.

Өзөктүк түшүнүктөр
• Чөнтөктө жүргөн акча
• Бюджет

Чөнтөктө жүргөн акча – бул балага анын жеке чыгашалары үчүн берилген акчанын белгилүү бир суммасы жана бала бул акчаны өз алдынча колдонот.

Бюджет – бул адамдын, үй-бүлөнүн, уюмдун же мамлекеттин кирешелери менен чыгашалары

Дал ушинтип чакан жеке бюджетти башкаруудан финансылык сабаттуулукка үйрөнүү башталат. Чөнтөктөгү акча – бул кандайдыр бир түрүндө машыктыргыч, ал бойго жеткенде акчага карата туура мамиле жасаганга даярдайт.

Чөнтөктөгү акчаны башкаруу тажрыйбасы келечекте сиздин акчага болгон мамилеңизге таасирин тийгизиши мүмкүн.

Бул кызык экен!

Германияда балдарга күнүмдүк чыгашасына акча берип жатып, ата-энелер баланын жашаган жери жана тамактануусу үчүн бул суммадан 20 пайыз алып коюшат. Мына ушундай жол менен балдарды мыйзамды сыйлаган салык төлөөчү болууга үйрөтүшөт.

Швецияда балдарга күнүмдүк чыгашасына акчаны мамлекет берет. Бирок бул акча бала жакшы окуп, сабакты калтырбаган учурда гана берилет.

Америкалыктар күнүмдүк чыгашага берилген акчанын көлөмүн баланын жаш курагына байлашат.

Венгриядагы үй-бүлөлөрдө балдар менен финансылык оюндарды, мисалы, “Монополияны” ойношот. Ал эми мектептерде үй чарбасын жүргүзүү боюнча предметте жеке бюджетти түзгөндү үйрөтүшөт.

5-көнүгүү

Классташтар менен алар күнүмдүк чыгашага берилген акчага байланыштуу кандай кыйынчылыктарга туш болуп жатканын талкуулаңыз. Бул кыйынчылыктарды кантип жеңсе болот?

Акчага мамиле жасоо көндүмдөрүн өнүктүрүүгө тоскоол болчу кырдаалдарды карап чыгалы.

1. Чөнтөктө жүрчү акчанын жоктугу. Ата-энелер балдарына күн сайын чакан бир сумманы берүү менен чектелип, андан башка акча бербеген учурлар болот. Мындай кырдаалда балага акчаны башкаруу көндүмдөрүн үйрөтүү өтө оор. Адатта ата-эне мектеп курагындагы балага акча алып жүрүү эрте деп ойлошот. Натыйжада мындай үй-бүлөдө балдарга акчаны башкарууга үйрөтүү маданияты болбойт. Сиздин кырдаалга бул варианттардын кайсынысы гана туура келбесин, ата-энеңиз менен ушул китепти чогуу окуп чыгып, андан ары үйрөнгөн материалдар менен бөлүшүп турушуңуз керек.

Эгерде ата-энеңиз сизге күнүмдүк чыгашаңызга акча бере албаса, балким бир жерде иштеп, өз алдынча акча таба башташ керек чыгаар. Мына ошондо сиз өзүңүздүн финансылык маселелериңизди өзүңүз чечип, атүгүл ата-энеңизге да жардам берип каласыз. Бирок бул жерде бир маанилүү нерсени унутпаш керек – жумуш окууга зыянын тийгизбеши абзел. Анткени окуу – бул сиздин келечекке салынган эң маанилүү инвестиция. Эгерде сиз өмүр бою аз төлөнгөн жерде иштегиңиз келбесе, анда окууга кайдыгер мамиле жасабаш керек.

2. Чакан сумма. Адатта сизге ата-энеңиз чыгашага деп бергенден да көбүрөөк акча керек болот. Бирок биз жогоруда айткандай, эгерде акчаны туура колдонгонду билбесең, анда ал дайыма эле жетишсиз боло берет. Анын үстүнө үй-бүлөлүк жагдайлар ушул тапта күнүмдүк чыгашага берилген акчанын суммасын көбөйтүүгө жол бербей жатат, себеби ата-энеңиз бир чоң нерсени сатып алууга акча топтоп келатат дейли. Ата-энеңиз сизди дагы эле бала көрүп, чындыгында сизге канча акча керек экенин аягына чейин баамдай албашы да мүмкүн. Кандай болгон күндө да бир нерсени унутпаңыз – акча асмандан түшпөйт, акча таап жаткан ата-энеңиздин эмгегин жана убактысын сыйлаңыз. Бирок акча жок деп кейип отургандын кажети жок. Мындай кырдаалда ата-энеңиз менен маңдай-тескей отуруп алып, сизге бөлүнүп жаткан сумманы көбөйтүү себептерин негиздеп бериңиз.

3. Чыгашаларды катуу регламенттештирип чыгуу. Адатта ата-эне күнүмдүк чыгаша үчүн акчаны эмнеге корото алаарыңызды, ал эми эмнелерге коротпошуңуз керектигин айтып, так көрсөтмө беришет эмеспи. Албетте эгерде акчаны өз алдынча сарптай албасаң аны башкарганды үйрөнүү да абдан оор болот. Көп учурда бул адамдын өзүнүн акчага карата жоопкерчиликсиз мамилесинен улам болот. Адатта биз акчаны такыр керексиз буюмдарга коротуп, өзүбүздүн ансыз да чакан капиталыбызды рационалдуу эмес сарптайбыз. Бирок эгерде сиз акчаны дагы да натыйжалуу башкарганды үйрөнүүнү так чечсеңиз, анда ата-энеңиз менен сүйлөшүп, алдын ала сиздин жеке чыгашаларыңызга бериле турган сумманы аныктап, аларды чыгымдоонун шарттарын макулдашып алганыңыз оң болот. Акыр аягында сиз өзүңүзгө белгилүү бир милдеттенмелерди алгандан кийин ата-энеңиздин ишениминен кетпеш үчүн ошолорду сакташыңыз керек!

Өзүңүз түшүнгөндөй, чөнтөктө акчанын болгону оор басырыктуу финансылык жүрүм-турумдан жана ата-эненин ишенимине ээ болуп, аны сактоодон көз каранды! Албетте чөнтөктө жүрчү акчаны ата-энеңиз менен олуттуу жаңжалга себеп болчу маселеге айландырбаш керек. Анткени дайыма ар бир кырдаалдан акылга сыярлык жана тынч жол менен чыкса болот. Мектепти бүткөндөн кийин сизди жаңы жашоо күтөт жана ага даяр болуш үчүн азыртадан эле пайдалуу көндүмдөрдү өздөштүрө бериш керек. Алар: ар бир көйгөйдү өз алдынча чечүү, үй-бүлөдө жакшы мамилелерди сактоо жана акчаны натыйжалуу башкаруу.

6-көнүгүү

4-5 адамдан турган чакан топторго биригиңиз жана сиздин шаарыңызда/айылыңызда иштеп акча табуу үчүн мектеп окуучуларында кандай мүмкүнчүлүктөр бар болгонун талкуулаңыз.

§ 6. Акчага болгон мамиленин үч тиб

Сизге күнүмдүк чыгашаңыз үчүн айына канча акча керек экенин билесизби?

Бул акча сизге дайыма эле жете береби?

Бюджет деген эмне экенин так түшүнүү үчүн *кирешелер* жана *чыгашалар* деген түшүнүктөрдү карап чыгалы.

Өзөктүк түшүнүктөр

- Кирешелер
- Чыгашалар
- Финансы
- Ликвид-дүүлүк
- Капитал

Кирешелер – бул түрдүү маанисинде колдонулган көп кырдуу түшүнүк. Сөздүн кеңири маанисинде бул акчалай наркы бар акча каражаттарын же материалдык баалуулуктарды алуу дегенди билдирет.

Чыгашалар – бул товарларды же кызмат көрсөтүүлөрдү төлөө үчүн сарпталган сумма.

7-көнүгүү

Таблицаны толтуруп, сиздин кирешелериңиз менен чыгашаларыңыз ортосундагы айырмага анализ жасаңыз. Кандай тыянакка келдиңиз?

4-таблица. Кирешелерди жана чыгашаларды эсептөө

№		Кирешелер (сом менен)	Чыгашалар (сом менен)
1	... топоч		
2	... мектепке чейин жол кире		
3	...		
4	Баары:		

Төмөндөгү маалыматты окуп чыккандан кийин классташтар менен ишиңиздин жыйынтыгын талкуулаңыз.

Бардык адамдарды акчага жасаган мамилесине жараша үч категорияга бөлсө болот:

- **биринчи категория** – тапканына караганда туруктуу түрдө аз коротушат; бул адамдар айдан айга жана жылдан жылга бакубат жашай башташат;
- **экинчи категория** – канча тапса, ошончо коротушат; бул адамдар ар бир айдын аягында акчага абдан муктаж болушат;
- **үчүнчү категория** – тапканына караганда көбүрөөк коротушат; дал ушул категорияга адамдардын басымдуу бөлүгү кирет, алар дайыма карызга батып жүрүшөт жана алардын финансылык стратегиясы “Айдарга карызды кайтарыш үчүн Айбектен карызга сурайм” деген принцип боюнча түзүлөт.

Адам кайсы категорияга кирээри анын кирешесинен көз каранды болбойт. Эгерде өлкө калкынын баарынан акчаны алып туруп, теңге бөлүп ар бирине өз үлүшүн берсек, бир нече күндөн кийин финансылык айырма кайрадан чыга келет. Бул жөн гана теория эмес. Мындай иш-чараны Экинчи Дүйнөлүк согуштан кийин Германияда жаңы валютаны жүгүртүүгө бергенде жасашкан. Практика бул теорияны мыкты тастыктап берди.

Тыянак: камдуу болууга умтулуп, адамдардын биринчи категориясына кириш керек. Бул үчүн жеке финансы моделин жана жеке акчаны натыйжалуу башкаруу этаптарын билүү зарыл.

Финансы – бул акча каражаттарынын фондун түзүү жана пайдалануу процессинде экономикалык мамилелердин жыйындысы.

Капитал – бул кошумча байгерчиликке жетүү үчүн колдонулган материалдык, интеллектуалдык жана финансы каражаттарынын жыйындысы.

2-схема. Жеке финансынын модели

Жеке финансы модели капиталдын үч тибин камтыйт: күнүмдүк, резервдик жана инвестициялык (2-схеманы караңыз).

Күнүмдүк капитал зарыл чыгашаларды камтыйт: турак жайдын ижара акысын, коммуналдык кызмат көрсөтүүлөрдү, телефон үчүн төлөө ж.б. бул биз ашканада суусундукка, жаңы кроссовкага, сумкага, топко, киного билет сатып алууга, лагерге барууга сарптаган акчадай эле. Бул тизменин аягы көрүнбөйт. Ошондуктан өзүңүздүн күнүмдүк чыгашаларыңызды көзөмөлдөп турушуңуз керек. Жашоо үчүн зарыл чыгашалар менен албасаңыз деле жашай бере турган буюмдарга кеткен чыгашалар ортосундагы чекти өзүңүз үчүн аныктап алыңыз. Күнүмдүк капитал каалаган учурда керек болгондуктан ага карата негизги талап – бул ликвиддүүлүк.

Ликвиддүүлүк – бул активдердин (буюмдар, предметтер, валюта ж.б.) базар баасына жакын баада тез арада сатылып кетүү жөндөмдүүлүгү.

Күнүмдүк чыгашалар күн сайын “агып келип”, акча тез эле “агып кетет”. Анткен менен биз бүгүнкү күндүн камын гана ойлоп жашабашыбыз керек. Биздин ден соолугубуз жана күчүбүз чексиз эмес. Ошондуктан түрдүү кырдаалдарга даяр болушубуз керек.

Резервдик капитал үй-бүлөнү финансылык жактан коргойт, бул “кара” күнгө сакталган запас. Эң жакшысы – финансылык резерв чыгашаларды кыскартпастан үй-бүлөнү эки жылга камсыздоо үчүн жетиштүү болууга тийиш. Резервдик капитал үй-бүлөнү ар кандай түрдөгү тобокелдиктерден коргоп калышы керек. Ошондуктан ага “кара” күнгө сакталган акча да, камсыздандыруу да (биринчи кезекте өмүрдү жана ден соолукту) кириши абзел. Резервдик капиталга кирген активдерге карата негизги талап – бул ишенимдүүлүк жана ликвиддүүлүк. Биздин учурда мисалы он сомдук тыйындарды чогултса болот. Аларды өтө чукул жана күтүлбөгөн кырдаалдарда колдонууга болот.

Инвестициялык капитал кирешенин кошумча булагы болуп саналат. Айлык акы же өз бизнесиңиз болсун, бирок кирешенин бир гана булагына ээ болуу менен, биз каалаган маалда аларды жоготуп алуу коркунучу бар. Бул бизди кирешенин кошумча булактары тууралуу ойлоноуга түртөт. Мындай булак катары финансы активдерине инвестицияларды (банк өнүмдөрү жана баалуу кагаздар) же реалдуу активдерди (кыймылсыз мүлк, өз бизнесиңиз, достордун бизнеси ж.б.), айтор инвестициялык капиталды атасак болот. Инвестициялардан түшкөн киреше күнүмдүк жана резервдик капиталды толуктап турууга жардам берет. Ошондой эле ал жаңы инвестициялык идеялар үчүн булак катары кызмат өтөйт. Инвестициялык капиталдын негизги максаты – бул кирешелүүлүк, башкача айтканда капиталды көбөйтүү.

Жеке финансы моделин билүү сизге өз бюджетиңизди туура пландап, салымдардын натыйжалуулугун жогорулатууга жол ачат.

Акча тууралуу аңгемени окуп чыгыңыз. Анын өзөгүндө кандай ой жатат?

Мындан адамдардын акчага болгон мамилеси тууралуу кандай тыянак чыгарса болот?

Аңгеме

Бойго жеткен баласынын иштебей жүргөнүнө жаны кейиген ата аны үйдөн кууй баштайт. “Акча тапмайынча кайтып келбе!”, - дейт ал.

Энеси уулуна боору ооруп, кулагына шыбырайт: “Мен сага бир аз тамак-аш даярдап, тыйын берем. Бир күн бою бир жерде сейилдеп жүрүп, анан түнгө маал үйгө кайтып кел. Атаңа тыйынды көрсөтүп, кой багып ушул акчаны таптым дейсиң”.

Жигит макул болот. Ошол күнү түнгө жуук кайтып келип, атасына тыйын сунат. Атасы тыйынды алып туруп, отко таштайт. Бала ийнин куушуруп коюп, уктаганы кетет. Кийинки күнү бул окуя кайталанат, атасы кайрадан эле тыйынды отко ыргытат.

Бир канча убакыттан кийин энеси баласына айтат: “Сага көрсөтпөй берип жүргөн акчам түгөндү. Ошондуктан бүгүн чындап эле өзүң таап келишиң керек”.

Айла жок, жигит кой багып, тоого чыгып кетет. Кечинде үйгө чарчап, ачка кайтып келип, атасына маңдай тери менен тапкан тыйынды сунат. Атасы мурдагыдай эле тыйынды отко ыргытат. Ошондо бала тизелеп туруп алып, тыйынды ысык чоктун арасынан издей баштайт. Анда атасы айткан экен: “Бул акчаны өзүң тапканыңды эми түшүндүм”.

Өз алдынча иш

1. Изилдөө жүргүзүңүз. Ата-энеңизден, кошуналардан же достордон кирешелер менен чыгашаларды эсептөө таблицасын толтуруп берүүсүн өтүнүңүз.

Кеңеш: таблицаны толтуруп берүүнү өтүнөөрдөн мурда эмне үчүн сизди алардын кирешелери менен чыгашалары тууралуу маалымат кызыктырып жатканын түшүндүрүп бериңиз. Акчага мамиле жасаганына жараша бөлүнгөн адамдардын үч категориясы тууралуу айтып бериңиз. Атүгүл сиз жакшы тааныган адамдар да мындай түрдөгү маалымат менен бөлүшүүгө макул болбошу ыктымал, мына ушуга даяр болуңуз.

2. Изилдөөнүн жыйынтыктарын класска айтып бериңиз. Сурамжылоого катышкан адамдардын ысымдарын жашырып, өз изилдөөңүздүн натыйжалары менен бөлүшүңүз. Канча адам биринчи, экинчи жана үчүнчү категорияларга кирээрин талдап чыгыңыз.

4-тема. Финансылык ийгиликтин негизи

§ 7. Жеке финансыны башкаруу пирамидасы

Жеке акчаны натыйжалуу башкаруу деген эмнени билдирет?

Өз финансыңызды кантип башкарасыз?

Өз финансыны башкарганды кантип үйрөнсө болот?

Биздин жарандардын көпчүлүгү ушул күнгө чейин жеке акчасын натыйжалуу башкарганды үйрөнгөн эмес. Алар чоң сумманы гана башкарсат болот деген түшүнүк менен жашап, бир мыйзам ченемдүүлүктү унутуп коюшкан: киреше канчалык жогору болсо, чыгаша да ошончолук көп болот. Миллиондорго байланыштуу көнүгүү эсиңиздеби? Эгерде акчасын натыйжалуу башкарганды

билбеген адамга миллион сом берсе, бир аз убакыт өткөндөн кийин ал кайрадан эле акчасыз калат. Ал эми эгерде бай адамдын болгон акчасын тартып алса, бир аз убакыттан кийин ал баары бир байып кетет.

Акчаны натыйжалуу башкара билүү – бул машине айдаганды билүү, тамак жасай алуу өңдүү көндүм. Машинени башкаруу же тамак жасоо процесси өңдүү эле жеке финансыны башкарууда өзүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрү, эрежелери жана аспаптары бар.

Кесипкөй билимге жана көндүмдөргө ээ болуу менен, жакшы айдоочу же ашпозчу болууга мүмкүн. Анын сыңары эгерде ар бирибиз финансыны башкаруу боюнча билим алып, аларды өз

Өзөктүк түшүнүктөр

- Кирешелерге жана чыгашаларга анализ
- Финансылык пландоо

жашообузда колдонгонду үйрөнсөк, анда ар бирибиз финансылык жактан ийгиликтүү адам боло алабыз.

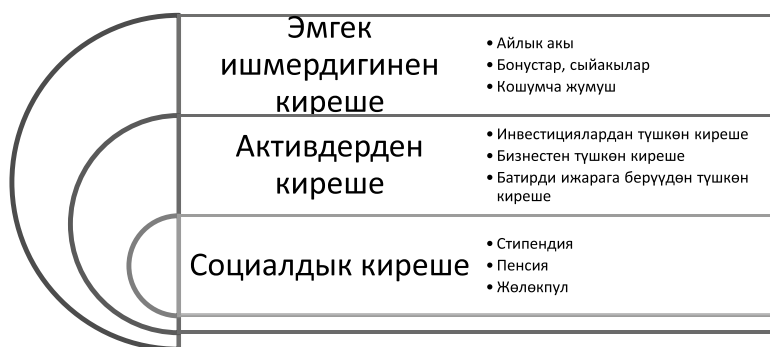
Буга чейинки темадан сиз акчаны ар түрдүүчө колдонгон адамдардын үч категориясы бар экенин билип, өзүңүз кайсы категорияга кирээриңизди аныктадыңыз. Балким ар бир адам биринчи категорияга кирген адамдардын катарында турууну кыялданат. Бирок бул дайыма эле колдон келеби?

3-схема. Жеке финансыны башкаруу пирамидасы

Кирешелерге жана чыгашаларга эсеп жүргүзүү. Бул сизде бир күн ичинде, аптада, айда, жылда болгон бардык кирешелер менен чыгашаларды жазуу процесси.

Кирешелердин ар кандай түрлөрү 4-схемада берилген. Биз көрүп тургандай, бул негизинен өз алдынча жана мотивациясы күчтүү адамдын аракеттери жана алар киреше булактарын көбөйтүүгө багытталган. Адамдын жашы өткөн сайын, киреше булактары да ошончолук көбүрөөк болууга тийиш.

4-схема. Кирешелердин түрлөрү

Чыгашалардын түрлөрүн карап көрөлү. Чыгашалар күнүмдүк, пландуу, стратегиялык жана күтүлбөгөн болот.

5-схема. Чыгашалардын түрлөрү

Жеке финансыны туура башкаруу үчүн алар эмне экенин түшүнүп алуу зарыл. Алар кайдан келип, кайда кетет, сиз акчаны туура коротуп жатасызбы жана кирешеңиз өзүңүзгө жетеби – мына ушуларды билүү керек. Көптөгөн ийгиликтүү адамдар финансылык көз карандысыздыкка жеткенине карабастан өз кирешелерине жана чыгашаларына дайыма эсеп жүргүзүп келишет. Алар кирешелери менен чыгашаларын көзөмөлдөп, эсеп жүргүзүп турганы үчүн ушундай ийгиликке жете алышты.

Жогоруда айтылгандай эле кирешелер менен чыгашаларга эсеп жүргүзүү өзүнө күн сайын аларды жазып турууну камтыйт. Мында бул иштер үзгүлтүксүз жасалганы маанилүү. Бул иш беш мүнөттөн ашык убакытты албайт, болгону ыңгайлуу шарттарды гана түзүп алыш керек. Өзүңүз үчүн бир убакытты белгилеп алыңыз. Мисалы, кечки саат 9:30га эскерткич коюңуз, белги берилээр замат жазып турууну адатка айландырыңыз. Телефондогу, компьютердеги атайын программаларга же кадимки дептерге, блокнотко жазса болот. Эгерде эркиңиз жетсе, 21 күн катары менен жазып турсаңыз бул адатка айланат жана процесс тишти тазалагандай эле милдеттүү жана пайдалуу иш болуп калат.

8-көнүгүү

Сиздин кечээги күнкү чыгашаларыңыз эсиңизде калдыбы? Жазып коюңуз.

Кирешелер менен чыгашаларга эсеп жүргүзүү үчүн блокнот сатып алыңыз.

Күн сайын жазып турганга аракет кылыңыз.

Кирешелер менен чыгашаларга анализ. Бир айдын ичинде жасалган кирешелер менен чыгашалар тууралуу жазууну карап чыгып, анализдеп, кайсы чыгашалар ашыкча болгонун, кайсы жерден үнөмдөөгө мүмкүн экенин, кайсы чыгашалардан такыр эле баш тартып, ал эми кайсыларын тескерисинче көбөйтсө болоорун ойлонуп көрүңүз. Мисалы, косметика, киного же мобилдик телефонго кеткен чыгашаларды кыскартса болот. Бирок бассейнге же англис тил курстарына көбүрөөк барса болот.

5-таблица. Кирешелерге жана чыгашаларга анализ

№	Кирешелерге анализ	Сумма	№	Чыгашаларга анализ	Сумма
1.	Ата-эне берген акча	1200	1.	Үйдүн тышында тамактануу	660
2.	Туугандардын белеги	300	2.	Коомдук транспорт	440
3.	Кошумча жумуш	500	3.	Мобилдик байланыш	100
4.	Чогулган акча	0	4.	Туугандардын туулган күндөрү	200
			5.	Достор менен көңүл ачуу	600
	Баары:	2000			2000
	Калдык	0			

Кирешелер менен чыгашаларга жасалган анализ сиздин финансылык жашооңуздун картинасын чагылдырып турат. Мына ушундай анализдин жардамы менен акча кайдан келип, кайда кетип жатканын, бул акча жетеби, чыгашалардын кайсынысын азайтып, ал эми кайсылардан такыр эле

Кирешелерге жана чыгашаларга анализ – бул акыл эмгегин талап кылган процесс, анын жүрүшүндө канааттандыруу үчүн кирешелердин жетиштүүлүк деңгээли аныкталып, чыгашалардын натыйжалуулугу изилденет. Ошондой эле анализ сиздин чыгашаларыңыз кирешелериңизге канчалык шайкеш келгенин, бюджет балансталган болушу үчүн (чыгашалар кирешелерден ашпаганда) кандай чараларды көрүш керектигин түшүнүүгө жол ачат.

баш тартыш керектигин түшүнөсүз.

Эмненин үстүнөн иштеш керектигин түшүнүп алгандан кийин өзүңүздүн финансылык жүрүм-турумуңузду өзгөртө башташ керек. Эгерде сиз акчаны максатсыз сарптап жатсаңыз, демек үнөмдөөнүн жана чыгашаларды көзөмөлдөөнүн үстүнөн иштеш керек. Эгерде чыгашалардан баш тартууга даяр эмес болсоңуз, анда кирешелерди көбөйтүү жолун издеңиз.

Кирешелерди туура башкара билүү – финансылык сабаттуулуктун маанилүү фактору болуп эсептелет. Кирешелерди көбөйтүүгө дайыма умтулуш керек. Себеби биздин маалда жашоо күн сайын өзгөрүп турат, жаңы мүмкүнчүлүктөр пайда болуп, жаңы горизонттор ачылып турат. Ыкчам өзгөргөн дүйнөнүн шарттарында ар кандай өзгөрүүлөргө финансылык жактан даяр болуу зарыл.

Мектепте окуп жүргөн жылдары биз финансылык жактан ата-энебизден көз каранды болгонубузга карабастан, күн сайын келечектеги кирешелерге жана мүмкүнчүлүктөргө байланышкан чечимдерди кабыл алабыз. Сиз кандай окуйсуз? Эмнелерди жасай аласыз? Кандай көндүмдөрдү өздөштүрдүңүз? Тапшымаларды, көйгөйлөрдү өз алдынча чече аласызбы? Мына ушул көндүмдөрдүн баары сиздин акча табуу жөндөмдүүлүгүңүздү өнүктүрүүдө аныктоочу факторлор болуп саналат. Ар бирибиз өз кирешебиздин деңгээлин өзүбүз аныктайбыз. Көбүрөөк акча тапкыңыз келеби? Анда “мен эмнелерди жасай алам?” деген суроону өзүңүзгө узатып көрүңүзчү. Бүгүнкү күндө эмгек рыногунда атаандаштыкка жөндөмдүү болуу үчүн жөн эле жакшы окуп койгон жетишсиз. Азыркы учурда татыктуу жашоону камсыздаш үчүн андан да көп нерсени билип, жасай алыш керек. Бүгүнкү күндөн эле баштасаңыз болот.

Чыгашаларды башкаруу – башкача айтканда, акча каражаттарын үнөмдөө жана контролдоо финансылык көз карандысыздыкка жетүүнүн маанилүү аспабы болуп саналат. Себеби бир мыйзам ченемдүүлүк бар: киреше канчалык жогору болсо, чыгаша да ошончолук көп болот. Адам миллиондорду таба алат, ошол эле маалда аларды эч ойлонбостон сарптай бериши мүмкүн. Бирок мындай учурда сиз финансылык жактан көз карандысыз адам боло алаарыңыз күмөндүү. Биз баарыбыз керектөөчү коомдо жашап жатабыз, адамдарды буга чейин болуп көрбөгөндөй товарлардын ар түрдүүлүгү курчап турат. Бардык система биз сатып ала бергендей, болгондо да өзүбүзгө эч эле керексиз буюмдарды ала бергидей түрдө түптөлгөн. Статистикага ылайык, биз күн сайын сатып алган товарлардын 20% импульстук суроо-талаптагы сатып алуулар болуп эсептелинет экен. Арзандатуулар, сатып түгөтүүлөр болуп жаткандыктан, жөн эле сырткы келбети жагып калгандыктан, класста баары алган үчүн гана сатып алабыз. Мындай коромжу мамилени болтурбоо үчүн ар бир жолу өзүңүзгө суроо бериңиз: бул буюм мага канчалык зарыл?

9-көнүгүү

Финансыны башкаруу чөйрөсүндө сиз өздөштүрүүнү каалаган көндүмдөрдүн тизмесин түзүңүз. Муну кантип жүзөгө ашырса болоорун ойлонуп көрүңүз.

Чакан топторго биригип, чыгашаларды кантип кыскартса болоорун талкуулаңыз.

Пландоо. Акчаны туура башкаруунун натыйжалуу аспаптарынын бири болуп финансылык пландоо эсептелинет.

Финансылык пландоо – бул алдыга коюлган максаттарга жетүү үчүн акча каражаттарын оптималдуу бөлүштүрүү.

Натыйжалуулукту камсыздап, бир айга кирешелер менен чыгашалардын планын түзүүдө ишке ашырылышын кепилдеген бир нече эреже бар.

Биринчи эреже. Чыгашаларды киреше түшкөнгө чейин пландаш керек.

Экинчи эреже. Өзүңүздүн реалдуу негизги чыгашаларыңызга жана реалдуу бааларга жараша иш жасаш керек. Кирешелер менен чыгашаларды эсептеп чыккандан кийин биз өз акчабызды негизинен эмнеге коротуп жатканыбызды, бул үчүн канча каражат жумшаларын билип калабыз. Буга ылайык, кийинки айга өз бюджетинизди пландоодо ушул маалыматтарды карманабыз.

Үчүнчү эреже. Чыгашаларды алардын ичинен артыкчылыктусун эсепке алуу менен пландаш керек. Биринчи кезекте чогултууга арналган акчаны жазабыз. Бул сумма сиздин жалпы кирешенизден 10% кем болбоого тийиш. Бул азырынча чыгаша эмес. Бирок бул акчаны башка максаттарга колдонууга болбойт. Банкта акча топтолуу үчүн эсеп ачып же акча салгыч сатып алса болот. Дагы да көрсөтмөлүү мисал үчүн Кочкор айылында жашаган 10-класстын окуучусу Эрболдун кирешелер жана чыгашалар планы менен таанышып чыгыңыз. Эрбол жумуштан кийин касапчы болуп иштеген кошунасына эт чапканга жардам берип, бул үчүн айына 1000 сомдон алып турат.

6-таблица. Эрболдун кирешелер жана чыгашалар планы

Кирешелер	План	Факт
Ата-энеси берген акча	1500	1200
Касапчыда иштегенден түшкөн киреше	1000	1000
Чоң апасынан белек	0	500

Баары:	2500	2700
Чыгашалар	План	Факт
Компьютерге чогулткан акча	1000	1000
Англис тил курсу үчүн акы	500	600
Мобилдик байланыш	200	150
Досунун туулган күнү	200	300
Үйдүн тышында тамактануулар, жол акы жана башка чыгашалар	600	600
Баары:	2500	2650
Калдык (2700-2650):	50	

Өз чыгашаларыңызга көзөмөлдү күчөтүү үчүн сиз “Төрт конверт эрежесин” колдоно аласыз. Үйдүн тышында тамактанууларды, жол акыны жана башка чыгашаларды төрткө бөлүп, конверттерге салып коюңуз. Төрт конверт – бул бир айдын төрт аптасы. Бир аптанын ичинде бир конверттеги сумманы гана корото аласыз. Эгерде андан ашык сумма коротулса, адам автоматтык түрдө биринчи категориядан үчүнчүгө түшүп калат (сиз билгендей, биринчи категорияга тапканына караганда азыраак акча сарптагандар кирет).

Акча топтоо. Эмесе, сиз кирешелер менен чыгашаларга эсеп жүргүзө баштадыңыз, аларды анализдеп, кирешелерди көбөйтүп, чыгашаларды кыскартканды үйрөндүңүз, өз финансыңызды пландаганды жана башкарганды жакшыртуу ыкмаларын өздөштүрдүңүз дейли. Туура жана үзгүлтүксүз финансылык пландоо системалуу түрдө акча чогултууга жол ачат. Бир маанилүү нерсени унутпаңыз: акча топтогонду билүү – бул үйрөнсө боло турган көндүм. Эгерде сиз акча чогултуп баштоо үчүн кирешелердин көбөйүшүн күтүп отурсаңыз, анда өмүр бою ушинтип өтөсүз. Кирешеңиз канча болгону маанилүү эмес, акча ашыкча бөтөлкө колага же бир пачка чипсыга кетип кала электе 10% бөлүп коюңуз.

Мисал. Сезим жана Жоомарт – бир туугандар. Жоомарт 11 жашта, ал эми Сезим 13 жашта. Алар окуучулар үчүн финансы сабаттуулук курсуна чогуу барышкан. Ата-энеси аларга күнүмдүк чыгашасына деп бирдей суммадагы акча берет. Бирок ошол эле маалда Сезим планшет сатып алуу үчүн бир окуу жылында 7000 сом топтой алды, ал эми Жоомарт бир сом да чогулткан жок.

Кыргыз элинин бир жакшы накыл сөзү бар: “Көп болсо кете берет, аз болсо жете берет”. Кирешеңиз көбөйгөнүн күтүп отурбаңыз, болгон акчанын ичинен чогултканды адатка айландырыңыз!

Өз алдынча иш

Кийинки айга кирешелер менен чыгашаларды пландап, 7-таблицаны толтуруңуз.

7-таблица. Менин кирешелер жана чыгашалар планым

Кирешелер	План	Факт
Баары:		
Чыгашалар	План	Факт
Баары:		

Бул кызык экен!

“Финансы” термини орто кылымдагы латын термининен пайда болгон. “Financia” – бул акча төлөмү дегенди билдирет. Бул термин XIII кылымда Италиянын соода шаарларында пайда болгон. Ал эми Германияда “финансы” сөзү алгач терс мааниге ээ болчу. Аны алдамчылык, опузалоо, куулук, паракорчулук ж.б. менен байланыштырып келишкен.

Алгачкы жолу заманбап түшүнүгүндө “финансы” термини XV кылымда Францияда колдонула баштаган. Ошондо эле “финансы жөнүндө илим” түшүнүгү пайда болгон. Дал ушул өлкөнү финансы жөнүндө илимдин жол башчысы катары эсептешет. Себеби француз окумуштуусу Боден калк менен мамлекет ортосундагы экономикалык, акча мамилелеринин системасын формулировкалай алган, башкача айтканда финансы теориясын жараткан.

III БӨЛҮМ. ФИНАНСЫ ӨНҮМДӨРҮ

5-тема. Өз акчанды кайда салсам болот? § 8. Инвестиция деген эмне?

Топтолгон акчаны кайда жумшайсыз?

Инвестициялар деген эмне?

“Финансылык көз карандысыздык” дегенди кандай деп түшүнөсүз?

– Азамат, сен акчаңды кайда сактайсың?

– Кадимкидей эле, тыйын чогулткучта кармайм, өзүм да алып чыга албайм, бир жерде да тура берет.

– Менин угушумча, топтолгон акчаны тыйын чогулткучта же жаздыктын алдында кармоо кооптуу экен – алар өзүнүн өздүк наркын жоготуп коюшат турбайбы.

– Бул кызык экен. Балким чогулткан акчабызды сактап калыш үчүн эмнелерди жасашыбыз керектигин билбейлиби?

Адамды анын жыйнаган жана топтогон акчасы финансылык жактан эркин кылат. Жөн гана акчаны бөлүп койгондон тышкары адам ошол акчаны андан ары кантип колдоноору тууралуу ойлонууга тийиш. Биринчиден, алардын сактыгына кам көрүп, акчаны жоготуп же уурдатып алуу тобокелдиктерин азайтканга аракет жасашы керек. Экинчиден, алар инфляциядан өз баалуулугун жоготуп албашы үчүн кам көрүү зарыл.

Мисалы, эгерде сиз бүгүн 100 сомго 10 калем сатып алсаңыз, бир жылдан кийин инфляциянын натыйжасында 6 калем гана сатып аласыз. Дал ошондуктан финансылык жактан сабаттуу адамдар билет, топтолгон акча иштеп, киреше алып келиши керек. Болбосо алар өз баасын жоготуп коет. Акча иштеп турушу үчүн аларды инвестициялаш керек.

Өзөктүк түшүнүктөр

- Инфляция
- Инвестициялар
- Пассивдүү киреше
- Финансылык көз карандысыздыктын

Инфляция – бул акчанын нарксызданышы, бир канча убакыттан кийин ошол эле суммага азыраак товар жана кызмат көрсөтүү сатып алынган көрүнүш.

Инвестициялар – бул келечекте пассивдүү киреше алып келе турган ишке акча салуу.

Пассивдүү киреше – бул аны алууга өз күчүңүз, ресурсуңуз жана убактыңыз талап кылынбаган киреше.

Эгерде, мисалы, сиз 10 000 сом топтоп, аны банктагы депозитке салып койсоңуз же жылына 14 пайыздык ставка менен облигацияларды сатып алсаңыз, анда бир жылдан кийин пайыздык киреше түрүндө 1400 сом аласыз. Натыйжада сизде 11 400 сом болот.

Туура инвестициялар – бул өзүңүздүн финансылык максаттарыңызга ыкчам жетүү жолу. Муну кантип ишке ашырса болоорун 10-класстын окуучусу Эрболдун мисалында карап көрөлү. Ал компьютер сатып алуу үчүн жетиштүү сандагы акча топтоону көздөп жүрөт. Бул үчүн ал 30 айда 30 миң сом топтошу керек. Муну кантип тез убакытта ишке ашырса болоорун карап көрбөйлүбү.

8-таблица. Эрбол топтогон акчага анализ

Айы	Топтолгон акча	Топтолгон пайыздар	Топтолгон капитал
1	1 000	12	1 012

Бул мисалдан көрүнүп тургандай, эгерде Эрбол жөн эле чогулта бербей, мисалы, 14 пайыздык киреше менен облигацияларды сатып алса, анда максатына төрт айга эрте жетет же акыркы үлгүдөгү компьютерди 36 086 сомго сатып алууга жөндөмдүү болот.

Туура инвестициялар – бул финансылык көз карандысыздыктын кепили. Сиздин акчаңыз канчалык жакшы иштесе, ошончолук камсыздалган болосуз. Финансылык көз карандысыздыкка жетүүнүн формуласы бар жана ал өзүнө үч кадамды камтыйт.

1-кадам. Финансылык коргоо. Финансылык коргоо – бул “финансылык жаздык” (чукул муктаждыктарга чакан фонддор), күтүлбөгөн окуя болгон учурда сизди коргоп кала турган камсыздандыргыч. “Финансылык жаздык” мындан ары акча түшпөй калганда (жумушун жоготуп алганда, иштөөгө убактылуу жөндөмсүз болуп турганда) үй-бүлөгө 3-6 айга жетиши керек.

Сиздин “финансылык жаздыгыңыз” кандай көлөмдө болушу керектигин чогуу эсептеп көрбөйлүбү. Айталы, сиз ай сайын 2 000 сомго жакын акча коротосуз. Анда сиздин “финансылык жаздыгыңыз” үч айга төмөнкүдөй болушу керек:

$$2\ 000\ \text{сом} \times 3\ \text{ай} = 6\ 000\ \text{сом},\ 6\ \text{айга} - 12\ 000\ \text{сом}.$$

“Финансылык жаздыкка” тийбеш керек, аны киреше булагын жоготуп алганда же күтүлбөгөн өтө зарыл чыгашалар болгон учурда гана колдонууга уруксат берилет.

2-кадам. Финансылык коопсуздук. Сиздин инвестициялардан түшкөн пайыздар толугу менен зарыл болгон күнүмдүк чыгашаларды жаап жаткан учурда финансылык коопсуздукка жетүүгө болот. Башкача айтканда, бул сиз иштебей деле кирешенин зарыл болгон көлөмүн алып турган инвестициялардын көлөмү. Мисалы, эгерде сизде 200 миң сом болсо жана ага облигацияларды сатып алып же акчаны жылдык 14% менен депозитке салып койсоңуз, анда жылдык киреше 28 миң сомду түзөт. Бул сумманы 12 айга бөлсөңүз ай сайын сизге төлөнүп берилген акчанын суммасы 2333 сомду түзөт.

Сиздин финансылык коопсуздугуңуз үчүн зарыл болгон капиталды төмөнкү формула боюнча эсептесе болот.

Финансылык көз карандысыздыктын формуласы

$$S = \frac{Ex \times 12 \times 100}{In}, \text{ мында}$$

S – инвестицияланган каражаттын суммасы;

Ex – айына туруктуу сарпталчу чыгымдардын суммасы;

In – инвестициялардан түшкөн киреше (%)

$$20000 = 2333 \times 12 \times 100 : 14 \%$$

3-кадам. Финансылык эркиндик. Финансылык эркиндик деген капитал бар дегенди билдирет, андан түшкөн пассивдүү киреше сиздин ыктымал болгон күнүмдүк чыгашаларыңыздан ашып турат. Сиз финансылык эркиндикке жеткен учурдан баштап акча үчүн эмес, андан ары өсүп, билимиңизди өркүндөтүп, ырахат алуу үчүн иштей аласыз. Финансылык эркиндиктин капиталын эсептөө финансылык коопсуздуктун капиталын эсептегендей эле жол менен жүзөгө ашырылат. Айталы, сизге татыктуу, ыңгайлуу жашоо деңгээлин кармап туруу үчүн ай сайын 100 000 сом зарыл дейли. Мындай учурда финансылык эркиндикке жетүү үчүн сизге зарыл болгон капитал төмөнкүдөй болот:

$$100\ 000 \times 12 \times 100 : 15 \% = 8\ 000\ 000\ \text{сом}$$

Бүгүнкү күндө инвестицияга салынган 8 млн. сом сизге татыктуу жашоону камсыздап берет. Бирок жыл сайын инфляциянын деңгээли өсүп жатканын, буга жараша топтолгон акча да көбөйүш керектигин унутпаңыз.

Бул кызык экен!

Ийгиликтүү америкалык бизнесмен, жазуучу, кесипкөй оратор жана лидерлик маселелери жана ийгиликтин психологиясы боюнча консультант Брайан Трейси адамдарга финансылык көз карандысыздыкка жетүүгө тоскоол болуп жаткан беш себепти атады.

1. Биринчи кезекте мындай келечек алардын оюна да келбейт. Карапайым адам бир дагы акчалуу тууганы болбогон үй-бүлөдө өсүп-чоңоет. Демек сокур сезиминин деңгээлинде муну норма катары кабыл алат, андан соң өзү да буга чейинки чөйрөсү жашаган турмуштун тибин кайталап жашайт.

2. Адам өзү чечим кабыл алмайынча анын жашоосунда эч нерсе өзгөрбөйт. Адамдар өзүнө байып кетем деп убада бербейт – алар эми гана аракет жасап жатышат, пландап жүрүшөт жана байып кетем деп үмүт кылышат.

3. Улам кийинкиге калтыра берүү: балким эртең... Адамдар маанилүү бир нерсени кийинкиге калтырып, экинчи орундагы тапшырмаларды аткарыш үчүн дайыма өзүнө шылтоо издеп келишет.

4. Адамдар ошол мүнөттөгү ырахаттан баш тартканды билишпейт.

5. Убакыт перспективасынын жоктугу. Келечекте көбүрөөк акча алуу ыктымалдуулугу болгону менен, адамдар кийин эмес, азыр алгысы келет. Адамдар узак мөөнөттүү планда мыкты жыйынтыкка жетүү үчүн бир нерсени кыска мөөнөттүү перспективада курмандыкка чалууга даяр эмес.

Өз алдынча иш

Өзүңүз үчүн үч негизги максатыңызды – финансылык коргоону, финансылык коопсуздугуңузду жана финансылык эркиндикти эсептеп чыгыңыз. Аны көзгө дароо урунган жерге илип коюңуз (бөлмөдө же атайын дептерге жазыңыз). Бул эсеп жасалган күндү жазып коюңуз.

§ 9. Инвестициялоонун аспаптары

Баалуу кагаздар тууралуу эмнелерди билесиз?

Акчаны банкка сактап көрдүңүз беле?

Кандай деп ойлойсуз, эмне үчүн адамдар өз акчасын инвестициялагысы келбейт?

Бүгүнкү күндө Кыргызстандын жарандары инвестициялоонун төмөнкүдөй түрлөрүн жүзөгө ашыра алышат:

- корпоративдик баалуу кагаздарга (акцияларга, облигацияларга) инвестициялоо;
- мамлекеттик баалуу кагаздарга инвестициялоо;
- банкта депозиттик эсепти ачуу;
- кыймылсыз мүлккө инвестициялоо;
- баалуу металлдарга (куйма түрүндөгү алтын) инвестициялоо.

Инвестициялоонун ар бир түрүн кененирээк карап чыгалы.

1. Корпоративдик баалуу кагаздарга (акцияларга, облигацияларга) инвестициялоо

Фондулук рынок – бул баалуу кагаздар сатылган, сатып алынган финансылык рыноктун бир бөлүгү.

Баалуу кагаз – бул инвестициядан киреше алууга инвестордун укугун тастыктаган жана аларды кайтаруу шарттары көрсөтүлгөн документ.

Өзөктүк түшүнүктөр

- Баалуу кагаздар (акция, облигация)
- Дивиденддер
- Депозит (банк салымы)
- Брокер

Фондулук рыноктун негизги жактары – бул бизнес жана инвесторлор. Бизнеске фондулук рынок өнүгүү үчүн акчаны тартууга керек. Инвесторлор болсо фондулук рынокко өзүнүн топтогон акчасын инфляциядан коргоп, көбөйтүү үчүн келишет. Фондулук рыноктун базалык аспаптары – бул акциялар жана облигациялар.

Акция – бул үлүштүк баалуу кагаз. Аны акционердик коомдор чыгарышат. Акцияны сатып алуу менен сиз компаниянын ээси, тагыраак айтканда энчилеши болосуз. Бул демек, акционер картары сиздин кирешеңиз компания рынокто канчалык ийгиликтүү иштегенине жараша болот. Эгерде акционердик коом пайда тапса, анда 25% кем эмес сумманы жыл сайын акционерлерине дивиденд түрүндө төлөп турууга милдеттүү.

Дивиденддер – бул акционердик коомдун пайдасы. Пайда акциянын ээлери ортосунда ээлик кылган акциянын түрүнө, санына жараша бөлүштүрүлөт.

Ошондой эле акционерлер да компаниянын бизнеси көп деле ийгиликтүү болбой калуу тобокелдигин көтөрүшөт. Компаниянын акционери болуу менен, сиз белгилүү бир укуктарга ээ болосуз: акционердик коомду башкарууга катышуу (жөнөкөй акциялар), дивиденд түрүндө акционердик коомдун пайдасынын бир бөлүгүн алууга, акционердик коом ликвидация болгон учурда ишкананын мүлкүнүн бир бөлүгүн алууга, ошондой эле өзүңүздүн баалуу кагаздарыңызды эркин тескөө укугуна ээ болосуз.

Кыргызстанда баалуу кагаздар узак мөөнөттүү салым болуп эсептелинет. Ошондуктан акцияга инвестиция жасоодон түшкөн пайданы сиз 2-3 жылдан кийин гана аласыз. Ошону менен бирге киреше 100% пайызга жетиши ыктымал. Акцияга инвестиция салып жатып, баалуу кагаздардын наркы өсүшү да, түшүшү да мүмкүн экенин түшүнүү абзел. Дал ошондуктан акциялар тобокелдик деңгээли жогору **салымдарга кирет. Акцияга акча салуу пайдалуубу?**

Мисал

Келиңиз, эгерде “Манас” Эл аралык аэропорту” ААКтын 20 акциясынын ар бирин 90 сомдон сатып алсаңыз канча киреше табаарыңызды чогуу эсептеп чыгабыз. Сиздин салымдын суммасы 1800 сомду түзөт. Ушул жылдын жыйынтыгы боюнча Эл аралык аэропорттун дивиденддери акциясы үчүн 15 сомду түзөт. Ошентип сиз дивидендик кирешенин 300 сомун аласыз. Бул болсо салынган суммадан 16,67% түзөт (1800 : 300). Башкача айтканда “Манас” Эл аралык аэропорту” ААКтын жөнөкөй акцияларынын кирешелүүлүгү 16,67 % түзөт.

10-көнүгүү

Эгерде “ЦУМ-Холдинг” ААКтын 15 акциясынын ар бирин 15,10 сомго сатып алсаңыз, өз салымыңыздын кирешелүүлүгү канча болоорун эсептеп чыгыңыз. Дивидендик киреше акция үчүн 4,90 сомду түзөт деп болжолдонууда.

Облигация – бул карыз баалуу кагазы. Облигацияны сатып алуу – бул сиз эмитентке (б.а., облигация чыгарган компанияга) белгилүү бир мөөнөткө жана белгилүү бир пайызга карызга акча бересиз дегенди билдирет. Эрежеге ылайык, облигациялар 2-5 жылга чыгат, бул мөөнөт аяктагандан кийин компания сиз салган акчаны кайтарып берет.

Облигациялардын ээси аны чыгарган компанияны башкарууга катышпайт. Бирок ошону менен бирге компания пайда таптыбы же жокпу – буга карабастан пайыздарды алып турат. Облигациялардын артыкчылыгы – инвестор баалуу кагаздарды башка инвесторго сатуу менен каалаган учурунда салынган акчаны кайтара алат, ошону менен бирге пайыздык кирешесин да жоготпойт. Облигацияларды сатып алуу тобокелдиги көп жогору болбогон инвестицияларга кирет.

Мисал

Азамат 20 миң сомго “Биринчи металлобаза” компаниясынын облигацияларын сатып алды (төрт нускада, облигациянын номиналдык баасы – 5000 сом болду). Облигациялардын кирешелүүлүгү жылына 20% түзөт, мөөнөтү – 3,5 жыл. Азамат 3,5 жылдын ичинде кандай киреше табат?

Азамат жылына пайыздык киреше түрүндө 4000 сом алат. 3,5 жылдын ичинде Азаматтын кирешеси $4\ 000 \times 3,5 = 14\ 000$ сомду түзөт. Облигацияларды колдонуу мөөнөтү аяктагандан кийин Азамат болгон инвестициялаган сумманы кайтарып алат. Натыйжада эгерде Азамат облигациялардан түшкөн пайызды коротпосо, анда топтолгон сумма $14\ 000 + 20\ 000 = 34\ 000$ сом болот.

Баалуу кагаздарды (акцияларды жана облигацияларды) далдалдык (брокердик) компания аркылуу сатып алууга же сатууга болот.

Бул үчүн кардар далдал менен келишим түзүшү керек. Келишимде баалуу кагаздардын аталышы, алардын саны жана баасы көрсөтүлөт. Эгерде кардарды кызыктырган баалуу кагаздардын пакети бар болсо, ошол пакеттин баасын төлөгөндөн кийин далдал бүтүмдү жүргүзөт

Далдал (брокер) – бул эки кызыкдар тараптар ортосунда бүтүм түзүүгө көмөктөшкөн арачы жак.

11-көнүгүү

Эгерде “Кыргыз-инвестициялык-насыя банкы” ЖАКтын корпоративдик облигацияларынын 10 нускасынын ар бирин 1000 сомдон сатып алсаңыз кандай киреше табаарыңызды эсептеп чыгыңыз. Облигациялардын кирешелүүлүгү – жылына 14%, мөөнөтү – эки жыл, төлөп берүүлөр – квартал сайын.

2. Мамлекеттик баалуу кагаздарга инвестициялоо

Мамлекеттик баалуу кагаздар (МБК) жогорку ишенимдеги баалуу кагаздар болуп эсептелет. Ошондуктан аларга акча салуунун тобокелдиги дээрлик жокко эсе. Мамлекеттик казыналык векселдер (МКВ), Мамлекеттик казыналык облигациялар (МКО) жана Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын Ноталары (КР УБ) өзгөчө кеңири жайылган кагаздар болуп эсептелет.

МКВ – Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн кыска мөөнөттүү Мамлекеттик баалуу кагаздары, анын номиналы 100 сом. МКВ 3, 6, 9, 12, 18, 24 айлык мөөнөткө чыгарылат. МКВнын орточо жылдык кирешелүүлүгү 10% жетет.

МКО – Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн узак мөөнөттүү Мамлекеттик баалуу кагазы, анын пайыздык кирешеси (купону) бар жана жүгүртүү мөөнөтү бир жылдан көп болот. Бир МКОнун номиналдык баасы жана чыгаруу параметрлери МКОну чыгарган учурда аныкталат. МКОну документарсыз жана документардык түрүндө чыгарышат, алардын кирешелүүлүгү 12% түзөт.

КР УБ Ноталары – бул номиналдык баасы 10 миң сом болуп чыгарылган мамлекеттик кыска мөөнөттүү баалуу кагаздар. Ноталар 7, 14, 28, 91, 182 күндүк мөөнөткө жайгаштырылат. Ноталардын максималдуу кирешелүүлүгү 4% жетет.

Мамлекеттик баалуу кагаздар апта сайын КР УБ өткөргөн аукциондордо жайгаштырылат. МБКны каалаган юридикалык же жеке жак сатып алса болот. Бул үчүн коммерциялык банкта эсеп ачып, ага акча каражаттарын которуп, банк аркылуу аукционго катышууга өтүнмө таштай алат. Жеке же юридикалык жак тикелей МБКны сатып алалбай турганын эске алуу керек.

3. Банкта депозиттик эсеп ачуу

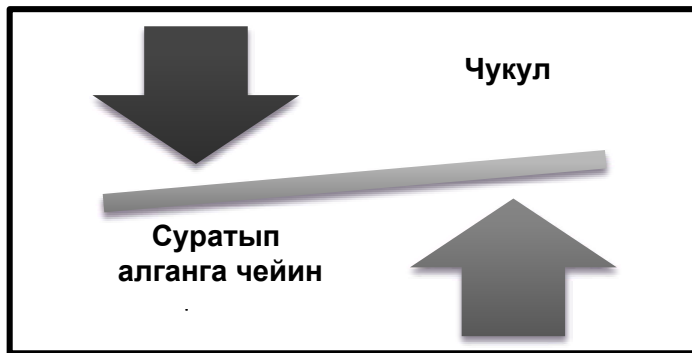
Банктык салым же депозиттик эсеп – бул салым менен финансылык операциялардын жүрүшүндө пайда болгон пайыздар түрүндө киреше алуу максатында банкка берилген акчанын суммасы.

Сиздин акчаңызды колдонгону үчүн акы катары банк сизге пайыздарды төлөп берет. Банктык салымдар Кыргызстанда эркин капиталды салуунун эң жөнөкөй жана популярдуу ыкмасы болуп эсептелет. Депозитти ачканга чейин сиз өзүңүздүн келечектеги кирешелериңиз менен чыгашаларыңызды пландап алышыңыз керек. Анткени акчаны банктык депозиттен мөөнөтүнөн эрте алсаңыз көпчүлүк учурда чегерилген пайыздарды жоготуп алышыңыз мүмкүн. Депозиттердин бир нече түрү бар.

Суратып алганга чейинки депозиттен келишимге ылайык акчаны каалаган учурда чыгарып алсаңыз болот. Буга жараша мындай депозиттер боюнча пайыз да өтө аз болот. **Чукул депозитте** тескерисинче, акчаны качан алсаңыз боло турган мөөнөт көрсөтүлөт жана алар боюнча пайыздар да жакшы. Кирешенин көлөмү депозиттин мөөнөтүнө жараша болот. Мөөнөтү канчалык көп болсо, ал боюнча пайыздык ставкалары да жогору болот. Банкта эсепти биринчи инвестициялык капиталды топтоо үчүн да ачса болот. Мисалы, сиз ай сайын **топтолмо** депозитке 3000-4000 сомдон киргизе аласыз. Эсепте 10-15 миң сомдун тегерегинде акча топтолгондо сиз аны башка финансылык аспаптарга инвестицияласаңыз болот.

Ошондой эле сизде суроо жаралышы мүмкүн: салымды кайсы валютада ачса болот? Финанс-

сы жаатындагы кесипкөйлөрдүн көбү акчаны кайсы валютада коротууну пландап жатсаңыз, ошол валютада ачыш керек деген кеңешин беришет. Болбосо, акчаны алмаштырган учурда эки жолу жоготуп алуу тобокелдиги жогору: адегенде бир валютадан экинчисине алмаштырганда, андан соң кайра башкасына алмаштырганда. Бирок бардык топтолгон акчаны бир гана валютада сактабаш керек. Курстагы айырмадан акча жоготуп алуу тобокелдигин азайтуунун эң жакшы ыкмаларынын бири – мультивалюталык салым ачуу же түрдүү валютада бир нече салым жасоо. Каражаттардын бир бөлүгүн сом менен, калгандарын доллар жана евро менен сактаса болот.

6-схема. Депозиттердин түрлөрү

Мындан тышкары салымдарды банктар ортосунда бөлүштүрүү тууралуу да ойлонуп көрүү ашыкча болбойт. Азыр Кыргызстанда депозиттерди камсыздандыруу системасы иштеп жатат. Эгерде банк төлөп берүүгө жөндөмсүз болуп калса, депозиттин ордун толуктап берүү суммасы бир банкта бир аманатчыга 100 миң сом деп белгиленген. Ошондуктан мисалы 300 миң сомунузду банка салууну чечсеңиз аны үч түрдүү банкка салыңыз.

4. Кыймылсыз мүлккө инвестициялоо

Кыймылсыз мүлккө акча салуу капитал салуунун эң натыйжалуу түрү деген пикир калыптанып калган. Бирок кыймылсыз мүлккө инвестициялардын башка финансы институттарындай эле оң да, терс да өзгөчөлүктөрү бар. Кыймылсыз мүлккө акча салуунун өзгөчөлүктөрүнүн бири – сизде инвестициянын бул түрү менен алектенүү үчүн ири көлөмдөгү баштапкы капитал болушу керек. Дагы бир өзгөчөлүү айырма – көп жогору эмес ликвиддүүлүк. б.а., сизге акча керек болгон учурда бул активди тез арада эле сатып жибересиз деген ыктымалдуулук аз. Кыймылсыз мүлккө инвестициялар капиталдык салымдардын бир кыйла маанилүү түрү болуп эсептелет. Анткен менен инвестициялоонун бул түрү рынокту жакшылап иликтөөнү жана мыйзамдарды жакшылап окуп чыгууну талап кылат.

5. Баалуу металлдарга инвестициялоо (куймалар түрүндөгү алтын)

Алтын ченелме куймалар – бул Кыргызстандагы инвестициялоо үчүн жаңы өнүм болуп эсептелет. Мыйзамдарга киргизилип жаткан өзгөрүүлөрдү эсепке алганда бул жакын арада кеңири жайылышы ыктымал. Ошондой эле жакынкы келечекте өлкөнүн финансы рыногунда өзүнүн татыктуу ордун ээлейт.

Бул кызык экен!

Алтын жаратылышта дээрлик бардык жерде кезигет. Дүйнөлүк океанда эле бул баалуу металлдын бир нече миллиард тоннасы жатат. Бирок анын концентрациясы өтө аз болгондуктан аны өндүрүүгө кеткен чыгымдарды актабайт.

Адам баласы алгачкы жолу алтын куйманы жердин үстүнөн тапкан экен. Бара-бара алтынды жөн гана издебестен, кадимки жерден тазалап алып, алтын кумдан да алса болоору белгилүү болду. Ошентип алтынды ушул күнгө чейин сакталып калган алтын кумдардан табуу технологиясы пайда болду.

КР УБ 2015-жылдын 7-майынан тартып алтын куймаларын кайра сатып алуу укугу менен аларды колдонууга берди. Бул болсо сиздин салымдарыңыздын чоң артыкчылыгы жана кепили болуп эсептелет. Анткен менен бир нерсени унутпаңыз: алтын ченелме куймалары өтө аяр мамилени талап кылат. Баалуу металлдын жогорку пробасы анын өтө жумшак болушун шарттайт. Алтын атүгүл бармак, кездеме же бет аарчы тийип кеткенде эле бузулушу мүмкүн. Үстү жагын чийип же бармак изи менен бузуп алганда металл ошол заматта баасын жоготуп, андан ары лом баасы боюнча сатылышы мүмкүн. Буга жараша баалуу металлдын баасы да төмөн болот. Мындай учурларда КР УБ алтын куймаларын коргоо боюнча белгилүү бир чараларды караштырган.

Салмагы 100 грамм болгон алтын куймалары сертификаты тиркелген атайын футлярга жайгаштырылган. Ал эми салмагы 1, 2, 5, 10 жана 31,1035 грамм болгон куймалар коргой турган таңгагы менен чыгарылган, алар ошол эле маалда сертификат катары кызмат өтөйт. Корголгон таңгак-сертификаттын бүтүндүгү ченелме куймалардын накталыгын кепилдеп, аларды кайра сатканда ошол заматта эсептешүүнү камсыздайт.

Алтын куймаларын сатуу-сатып алуу процессин аукцион аркылуу өткөрүү пландалып жатат. Аукционго каалаган жеке же юридикалык жак катыша алат. Ошентип Кыргызстандын инвесторлорунда инвестициялоонун бул түрүн сынап көрүүгө уникалдуу мүмкүнчүлүк пайда болду. Анткен менен акчаны алтынга салып жатканда инвесторлор бул узак мөөнөттүү инвестициялоо аспабы болгонун, ошондуктан кыска мөөнөттүү мезгилде операция жасоонун маңызы болбогонун унутпашы керек.

Инвестициялоодон тобокелдиктерди кантип азайтса болот

Инвестициялай баштаганда сиз бир нерсени эсиңизден чыгарбашыңыз керек: инвестициялардын бардык түрлөрүндө белгилүү бир тобокелдик бар. Анткени тобокелдиксиз акча салууга болбойт. Тобокелдик даражасы боюнча инвестицияларды үч категорияга бөлсө болот: консервативдүү, мелүүн жана агрессивдүү. Алардын мүнөздөмөлөрү 9-таблицада көрсөтүлгөн.

9-таблица. Инвестициялардын түрлөрү жана алардын мүнөздөмөлөрү

Инвестициялардын категориялары	Финансылык аспаптар	Орточо кирешелүүлүк	Тобокелдиктер
Консервативдүү	<ul style="list-style-type: none"> • Алтын • МБК • 100 миң сомго чейинки депозиттер 	3–10 %	Минималдуу
Мелүүн	<ul style="list-style-type: none"> • 100 миң сомдон жогору депозиттер. • Облигациялар • Мамлекеттик эмес пенсиялык фонд (МЭПФ) • Үлүштөш салымдык инвестициялык фонд (ҮСИФ) 	10–20 %	Орточо
Агрессивдүү	Акциялар	20–60 %	Жогору

Тобокелдик канчалык жогору болсо, өз акчаңызды инвестициялоодон ошончолук жогору кирешелүүлүктү алсаңыз болот. Ошондуктан сиз инвестор катары биринчи кезекте даяр болгон тобокелдиктин деңгээлин баалап, сизди канааттандырган кирешелүүлүктү аныктап алышыңыз керек. Андан соң акчаңызды сала турган аспапты тандап алышыңыз керек. Ошондой эле сиз финансылык консультантка кайрыла аласыз. Ал сизге кантип жеке финансылык планы түзүш керектигин түшүндүрүп берип, инвестициялоонун мүмкүнчүлүктөрү тууралуу толук маалымат берет жана салым үчүн оптималдуу аспаптарды тандоого жардам берет.

Капиталыңызды жоготуп албаш үчүн карманышыңыз керек болгон негизги эреже – инвестициялоонун бир гана аспабын колдонбоңуз. Өз салымыңызды бөлүштүрүүнүн (диверсификациялоонун) эсебинен тобокелдиктерди азайтыңыз. Каражатыңыздын бир бөлүгүн сизге кепилденген кирешени камсыздап бере турган аспаптарга – мамлекеттик баалуу кагаздарга, облигацияларга же банктык депозиттерге инвестициялаңыз. Адистер менен кеңешип көрүүнү сунуштайбыз. Алар сизге рынок жана баалуу кагаздар тууралуу кеңири маалымат беришет. Ошондон кийин гана чечим кабыл алыш керек.

Өз алдынча иш

1. 1 млн. сомду кайда жана кантип инвестициялай аларыңызды эсептеп чыгыңыз.
2. Бул эсептөөлөрдү класска айтып бериңиз.
3. Өз чечимиңизди түшүндүрүп берип, кимдин инвестициялары дагы да ийгиликтүү жана пайдалуу болгонун эсептеп чыгыңыз.

6-тема. Өз финансыңызды кантип бекемдей аласыз?

§ 10. Насыя

**Сиз насыялар тууралуу эмнелерди билесиз?
Насыя эмне үчүн керек?
Сиздин ата-энеңиз насыя алышабы?**

Жашоодо акча чукул арада керек болгон түрдүү кырдаалдар болуп турат: же топтогон акча маанилүү буюмду сатып алууга жетпей калат же бизнести өнүктүрүүгө акча керек болот. Акчага болгон мындай керектөөнү канааттандыруу үчүн **насыя** бар.

Өзөктүк түшүнүктөр
• Насыя

Насыя – бул акчаны колдонгону үчүн белгилүү бир пайызга зайымчыга (юридикалык же жеке жакка) банк берген ссуда.

Насыяны үч принциптин негизинде насыя мекемеси берет. Ал принциптер: тездик, акынын негизинде, камсыздалгандык.

Мисалы, сиздин ата-энеңиз насыя алууну чечти дейли. Алар келишим түзүп, ага ылайык, бул каражат кайсы күнгө чейин банкка кайтарылышы керектиги аныкталат. Бул тездик принциби.

Мөөнөттөрдөн тышкары ата-эне насыя мекемесинин акчасын колдонгону үчүн насыя боюнча пайыздарды төлөп турууга милдеттүү болот. Бул акынын негизиндеги принцип.

Адам акчаны алып, бирок насыяны төлөй албай калат деген тобокелдик жогору. Мындай учурлардан өзүн камсыздандыруу үчүн насыя мекемеси зайымчынын кыймылдуу жана кыймылсыз мүлктөрүн күрөө катары тариздөөнү сунуштайт. Эгерде зайымчы насыяны төлөй албай калса, анда күрөөнү сатып, насыяга алган акчанын ордун толуктоого укугу болот. Бул камсыздалгандык принциби.

Бүгүнкү күндө Кыргызстандын финансылык кызмат көрсөтүүлөр рыногунда насыянын өтө көп түрү бар. Алардын ичинен эң көп талап кылынган төрт түрүнө кененирээк токтололу.

Ипотекалык насыя – батир, үй, жер сатып алууга берилген атайын насыя. Мындай сатып алуулардын баасы өтө жогору болот жана насыя да өтө узак мөөнөткө (1-20 жылга) берилет. Насыя бөлүк-бөлүк болуп кайтарылат, адатта айына бир жолу насыянын бир бөлүгү жана насыя бергени үчүн банкка белгилүү бир суммадагы пайыз кайтарылып турат.

Автонасыя – машине сатып алууга атайын насыя. Ошол эле маалда насыяны кайтарганга чейин машине банк үчүн күрөө болуп эсептелет.

Керектөөчүлүк насыя – керектөө предметтерин сатып алуу үчүн жарандарга (үй кожолуктарына) берилген насыя. Кызмат көрсөтүүнүн бул түрү чакан сумма менен операция жүргүзөт жана көп учурда күрөө талап кылбайт. Ошондуктан аны тобокелдигин жогору деп эсептеп, насыя мекемелери зайымчыдан дагы да жогору пайыздарды алышат.

Бизнести өнүктүрүү үчүн насыя – бул чоң киреше алуу максатында өндүрүштү кеңейтүү үчүн бизнес алган акча каражаттары. Насыянын чоң суммасынан тышкары, ошондой эле бир кыйла жогору пайыздык ставка жана милдеттүү күрөө болгондуктан насыянын бул түрү зайымчыдан бизнести өнүктүрүү үчүн тартылып жаткан каражат кантип колдонулаарын сүрөттөгөн бизнес долбоорду талап кылат.

Насыяга сатып алгандан кийин бери дегенде өз баалуулугун жоготпогон нерсени гана алса болот. Мисалы, кыймылсыз мүлк, бизнести өнүктүрүү же ишкерчилик жүргүзүү. Ал эми тиричилик жана компьютердик техниканы же машинени насыяга сатып алган зыяндуу болот. Өзүңүз деле ойлоп көрүңүзчү: жыл ичинде телефондун жаңы үлгүсү өзүнүн баштапкы баасынан болжол менен 30-50% жоготот, компьютерлер жана машинелер андан азыраак. Бирок 35 миң сомго компьютер сатып алуу менен сиз аны кийинки күнү эле ошол акчага сата албайсыз, ал эми насыя боюнча үстөк акча бери дегенде 10-20% түзөт.

Анткен менен мындай сатып алуулардан баш тартуу мүмкүн эмес. Ошондуктан “Тескери насыя” схемасын колдонууну сунуштайбыз. Ал өзүнө үч кадамды камтыйт.

1. Тандоо. Мисалы, София телефон сатып алууну чечти дейли. Адегенде ал дүкөндөрдү кыдырып чыгып, баасы жана техникалык мүнөздөмөлөрү боюнча өзгөчө ыңгайлуу болгон телефонду тандап алды. Анын баасы 10 миң сом болду.

2. Сатып алууну пландоо. София телефонду алты айдан кийин сатып алууну пландап жүргөн (эрежеге ылайык, мындай ири сатып алууну бери дегенде үч ай мурда пландаштырыш керек, антпесе зарыл болгон сумманы чогултуу кыйын болот). Андан кийин София керектүү сумманы топтоо үчүн ай сайын канча сом бөлүп туруш керектигин билүү максатында телефондун баасын айлардын санына бөлдү. Ошентип София ай сайын 1670 сомдон бөлө баштады (10 000 : 6).

3. Кыймыл. Эми София алты ай бою 1670 сомдон бөлүп, буга кошумча дүкөндөрдө баалардын өзгөрүүсүнө көз салып турушу керек. Техникага жана телефондорго баа түшө берет.

Ошентип, сатып алууга акчаны топтоо менен сиз насыя үчүн төлөй турган пайыздардан да, ошол телефондун өзүнүн баасынын азайышынан да үнөмдөйсүз. Сиз максатыңызды көздөй баратасыз, ал улам жеткиликтүү болуп жатат! Бул схема боюнча тиричилик техникасын сатып алууда анын баасынан 20-25% үнөмдөп калса болот! Макул болсоңуз, бул аз эмес. Бирок бул жерде бир тоскоолдук бар: сиздин каалооңуз. Техниканын акыркы үлгүсүн жана заманбап моделин качыраңыз, антпесе үнөмдөө тууралуу унутсаңыз болот.

Өз алдынча иш

1. Интернеттен ипотекалык, автонасыя жана керектөөчүлүк насыялар боюнча пайыздык ставканы табыңыз. 2. Аларды салыштырып көрүп, кайсынысы кымбатка түшөөрүн аныктаңыз.

§ 11. Камсыздандыруу

**Камсыздандыруу деген эмне?
Эмне үчүн камсыздандырыш керек?
Камсыздандыруу пайдалуубу?**

Биздин күнүмдүк турмушубузда түрдүү жагымсыз окуялар – биз күтпөгөн окуялар болушу мүмкүн. Алардын пайда болуу ыктымалдуулугу тобокелдик деп аталат. Кээде өрт, кырсык, сел, жер титирөө болушу мүмкүн. Акыр соңу биз тирүү адамбыз да, биз да кээде ооруйбуз. Ал эми оору – бул да тобокелдик. Сиз кайсы бир кезде бир суроонун үстүнөн ойлонуп көрдүңүз беле: мына ушундай тобокелдиктерге байланышкан жагымсыз окуялардан оолак болуп,

алардан коргонсо болобу? Кырсыктан оолак болуу мүмкүн эмес, себеби жашоо күтүүсүз окуяларга бай болот. Бирок ар бир маселенин өзүнүн материалдык жагы бар: өрт болгон учурда акча ремонтко же жаңы турак жай сатып алууга керектелет; ооруп калган учурда дарылануу үчүн каражат керек ж.б. Тобокелдиктердин финансылык кесепеттеринен коргонуу үчүн атайын каражат – камсыздандыруу ойлоп табылды.

Өзөктүк түшүнүктөр

- Камсыздандыруу
- Камсыздандыруу полиси

Камсыздандыруу – бул коркунуч дайыма болгон, бирок милдеттүү эмес мүнөздөгү камсыздандыруу рыногунун (жеке жана юридикалык жактар) субъекттеринин материалдык (мүлктүк) кызыкчылыктарын коргоо системасы (ыкмасы).

Камсыздандыруунун маңызын жакшыраак түшүнүү үчүн аны жамгыр жааганда сактап кала турган кол чатыр түрүндө элестетип көрсө болот (өзгөчө мисалы, сиз жаңы кийимиңиз менен жамгырда калсаңыз же чачыңызды жасалгалатып алып достор менен жолугушууга баратсаңыз, жамгыр бардык пландарыңызды бузуп коюшу ыктымал).

Камсыздандыруу түрдүү жагымсыз окуялардан, сиз үчүн баалуу болгон нерсени жоготуп алуу

ыктымалдуулугунан коргогон кол чатыр сыяктуу. Албетте биз эртең же бир айдан кийин эмне болуп кетээрин билбейбиз деңизчи, бирок бүгүн эле тобокелдиктерден коргонсо болот. Бул үчүн камсыздандыруу өңдүү кызмат көрсөтүүнү колдонуңуз.

Камсыздандыруу бизге мүлкүбүздү, ошондой эле тынчтыгыбызды жана саламаттыгыбызды сактап калууга жардам берүү үчүн түзүлгөн. Мисалы, бир үй-бүлө шаардын сыртында жыгачтан үй курду дейли. Өрт болгондо үй жабыркайт деген тобокелдик бар. Адам машине сатып алды дейли – аны уурдап кетишет же өзү жол кырсыгына кабылат деген тобокелдик бар.

Буларды жоготуп алсаңыз ыза болосузбу? Албетте! Камсыздандыруу өтө ыза болбош үчүн керек. Шаар сыртындагы үйдүн ээси өрттөн камсыздандыруу сатып алышы мүмкүн. Бул демек ал камсыздандыруу компаниясына кайсы бир сумманы, адатта көп эмес акчаны төлөп турат. Камсыздандыруу компаниясы мында *камсыздандыруу полисин* берет.

Камсыздандыруу полиси – эрежеге ылайык, камсыздандыруучу камсыздандырылган адамга берген, камсыздандыруу келишими түзүлгөнүн тастыктаган аты жазылган документ.

Мисалы, өрт болгон учурда камсыздандыруу компаниясы үйдүн ээсине турак жайдын толук же жарым-жартылай баасын төлөп берет. Бул камсыздандыруунун шарттарына көз каранды болот. Ушундай эле жол менен машинени уурдап кетүүдөн, батирди тоноодон, өтө баалуу мүлктү, мисалы, картинаны же бриллиант чынжырды уурдатып алуудан камсыздандыруу сатып алынат.

Камсыздандыруу полисин камсыздандыруу компаниясы сатып алат. Анда сиз өзүңүздү кандай жагымсыз окуядан камсыздандыргыңыз келгени, башкача айтканда эгерде ушундай кырсык башыңызга түшсө, кепилденген компенсацияны ала турганыңыз көрсөтүлөт. Полисте ошондой эле кайсы мөөнөткө, кандай шарттар менен коргоп жатканыңыз жана мындай коргоо канчага бааланганы белгиленет.

Эгерде кандайдыр бир күтүүсүз окуя болсо, компенсация алабыз, андай окуя болбосо, анда албайбыз.

Эмнени камсыздандырса болот? Теориялык жактан алганда бардык нерсени. Бир аял өзүн инопланетяндар менен жолугушуудан камсыздандырган деп айтып жүрүшөт. Адистер мындай камсыздандыруу учуру болчу ыктымалдуулукту өтө төмөн деп баалашат. Ошондуктан камсыздандыруунун баасы болгону 1 доллар турат. Ырчылар үнүн, бийчилер буттарын, музыканттар колдорун, окумуштуулар баштарын ж.б. камсыздандырышат.

Буга чейин биз дачаны өрттөн, машинени айдап качуудан, өзгөчө баалуу буюмдарды уурулуктан камсыздандыруу акылга сыярлык экенин айттык. Албетте камсыздандыруунун бул түрлөрү ыктыярдуу тандалат. Бирок милдеттүү камсыздандыруу да бар. Мисалы, ар бир адамда милдеттүү медициналык камсыздандыруу (ММК) полиси бар. Ал менен бизди мамлекеттик бейтапканаларда жана ооруканаларда акысыз тейлешет. Көпчүлүк өлкөлөрдө да машинени милдеттүү камсыздандырыш керек. Ансыз сиз машинени айдай албайсыз.

Сиз башка өлкөгө саякатка жөнөп баратсаңыз, саякаттоо үчүн медициналык камсыздандырууну сатып алсаңыз болот. Ал милдеттүү эмес, ар бир саякатчы аны сатып алабы же жокпу муну өзү чечет. Албетте кызыктуу саякатта эч ким ооругусу келбейт деңизчи, бирок ар кандай окуялар болуп кетиши мүмкүн да, туурабы? Камсыздандыруу болмоюнча сизге медициналык жардамды акыга гана көрсөтүшөт. Ал эми дарыгерлердин кызмат көрсөтүүлөрү адатта кымбат турат. Эгерде саякатчыда камсыздандыруу бар болсо, анда анын дарылануусуна кеткен чыгымды кайсы компаниядан камсыздандыруу полисин алса, ошол төлөйт.

Мисал

Сиз каникулду Европадагы жайкы лагерде өткөрүүгө даярданып жатасыз дейли. Биринчи кезекте сиз чет өлкөгө чыккандар үчүн камсыздандырууну сатып алдыңыз, анын баасы күнүнө 100 сом болот. Лагерде 21 күн болсо, демек 2100 сом төлөдүңүз. Кандайдыр бир кокустук болуп кетсе (бутуңузду чыгарып алдыңыз, күнгө өтө күйүп калдыңыз), анда дарыгерге кайрылып, бул үчүн эч нерсе төлөбөйсүз. Анткени дарыгер берген эсепти камсыздандыруу жабат.

Балким сиз камсыздандырууну сатып алган жоксуз жана кырсыкка кабылдыңыз дейли. Сиз жардам сурап дарыгерге кайрылып, анын кызмат көрсөтүүлөрү үчүн акы төлөдүңүз. Дарыгердин консультациясы сомго которгондо 32 миң сом болот, госпитализация, башкача айтканда ооруканада дарылануу күнүнө 100 сомдон 240 000 сомго чейин жетет.

Кандай деп ойлойсуз, камсыздандыруу полисин сатып алыш керекпи?

Өз алдынча иш

1. Өзүңүздү кандай жагымсыз окуялардан коргогуңуз келет?
2. Үй-бүлөңүздү кандай жагымсыз окуялардан коргош керек деп ойлойсуз?
3. Сиздин үй-бүлө мүчөлөрүндө камсыздандыруунун кандай түрлөрү бар?
4. Кандай тобокелдиктерден камсыздандырылгыңыз келет?

IV БӨЛҮМ. БАНКТАРДАГЫ ОПЕРАЦИЯЛАР

7-тема. Банк жана анын кызмат көрсөтүүлөрү § 12. Банк картасы

Банктар кандай максаттар менен иштейт?

Банк кандай кызматтарды көрсөтөт?

Банктын кызмат көрсөтүүлөрүн колдонуу тажрыйбаңыз барбы?

– Азамат, кандай деп ойлойсуң, биз өз акчабызды банкта топтой алабызбы?

– Жакшы суроо экен! Мен ата-энемдин банкка барып, акча алганын көргөм.

Бирок мен дагы банктын кызмат көрсөтүүлөрүн колдоно аламбы деп кызыгып көрбөптүрмүн.

– Ал эми азыркы дүйнөдө банк жана анын кызмат көрсөтүүлөрүсүз иш ордунан жылбайт эмеспи.

– Кел, анда, банк деген эмне жана банк өнүмдөрү кандай болоорун чогуу билели.

Чакан көлөмдөгү акча менен иштөө чоң сумма менен иштегенге караганда анчалык деле оор эмес. Анткени чоң сумма туура эсептегенди, транспорт менен ташыганды ж.б. талап кылат. Эгерде кесипкөй эмес адамдар түрдүү операцияларды жасаса, анда бул да ар кандай көйгөйлөрдү жаратышы мүмкүн. Дал ошондуктан акча менен ишти жеңилдете ала турган адистештирилген мекемеге зарылчылык пайда болду. Мындай мекеме банк деп аталат.

Өзөктүк түшүнүктөр

- Банк
- Алыш-бериш эсеби
- Чек
- ПИН-код

Банк – бул акча жана баалуу кагаздар менен операциялардын ар кандай түрлөрүн жүргүзгөн жана өкмөткө, юридикалык жана жеке жактарга финансылык кызмат көрсөткөн финансы-насыя мекемеси.

Бүгүнкү күндө банктар финансы рыногундагы өтө маанилүү институттардын бири болуп эсептелинет. Алар акча сактагандан баштап, финансылык рынокту турукташтырганга чейинки маанилүү функцияларды аткарышат. Банктын иши жана кызмат көрсөтүүлөрү тууралуу маалымдуулук адамдын жашоосун бир кыйла жеңилдетет жана финансылык сабаттуулуктун бир бөлүгү болуп саналат. Депозит жана насыя өндүү айрым банктык кызмат көрсөтүүлөр менен жогоруда таанышып чыктык. Эми болсо, банктар дагы кандай кызматтарды көрсөтөөрүнө көз жүгүртөлү.

Алыш-бериш эсеби же дагы бир аталышы – күнүмдүк эсеп, суратып алганга чейинки эсеп, чек эсеби – бул банк же башка эсептешүү мекемеси кардардын акчалай операцияларын эсепке алуу үчүн колдонгон эсепке алуу жазуусу.

Эрежеге ылайык, алыш-бериш эсебинин учурдагы абалы кардарга тиешелүү акча каражаттарынын суммасына шайкеш келет. Жалпак тил менен айтканда, бул банкта сиздин акчаңыз сакталган жер. Сиз бул эсепке акча салып же эсептен акчаны чыгара аласыз.

Адатта бул эсептер пассивдүү киреше (пайыздарды) алуу же акча чогултуу максатында колдонулбайт. Алыш-бериш эсебин колдонуунун негизги максаты – талап болоор заматта акча каражаттарына ишенимдүү жана ыкчам жеткиликтүүлүктү камсыздоо.

Бир банкта бир кардар үчүн бир нече алыш-бериш эсептерин ачууга болот. Ал эсептер ва-

7-схема. Банктын кызмат көрсөтүүлөрү

лютасы жана эсепте топтолгон акча каражаттарынын максаттуу багыты менен гана айырмаланат.

Эсептин ээсине төмөнкүдөй мүмкүнчүлүктөр берилет:

- банкта эсепти толтуруу;
- эсептен акча алуу;
- накталай эмес операцияларды жүргүзүү.

Накталай эмес эсептешүүлөрдүн маңызы – сиз өз эсебиңизден акча чыгарып алып, бир нерсени төлөгөнү барбай деле койсоңуз болот. Эгерде сиз төлөшүңүз керек болгон тарапта алыш-бериш эсеби бар болсо (кайсы банкта болгону маанилүү эмес), анда сиздин көрсөтмөңүз менен банк зарыл болгон сумманы сиздин эсептен экинчи жактын эсебине которуп коет. Накталай эмес эсептешүүлөрдө ошондой эле сиз чектерди жана чек китепчесин колдоно аласыз.

Чек – бул чек берүүчүнүн өз банкына чек кармоочуга чекте көрсөтүлгөн сумманы төлөп берүү боюнча эч нерсе менен шартталбаган тескемесин камтыган документ (баалуу кагаз). Чек китепчеси – бул китепчеге бириктирилген бир нече чектер.

Чектер менен эсептешүү үчүн кардарга лимити чектелүү чектик китепче берилет.

Кыргыз Республикасынын банктарында эсеп ачуу үчүн адамдын жанында паспорт болушу керек жана эсеп ачылганы үчүн акы төлөйт (суммасы банкка жараша айырмаланып турат). Банктан эсеп ачаардан мурда биринчи кезекте бардык банктардын шарттары менен таанышып чыгып, өзүңүз үчүн ыңгайлуу болгонун тандап алышыңыз керек. Келишимди түзүп жаткан маалда төмөнкү факторлорго көңүл буруңуз:

- эсепти ачуунун баасына;
- бул банктагы банкоматтардын санына жана кайсы жерлерде орнотулганына;
- эсептешүү операциялары үчүн алынган пайыздардын көлөмүнө;
- баланс ноль болгондо да эсеп ачык бойдон кала бере турган убакыт аралыгына;
- бул банкта эсеп ачууда берилген артыкчылыктарга.

Бул факторлорду эсепке алуу менен сиз эсеп ачуу максатында өзүңүз үчүн өзгөчө ыңгайлуу болгон банкты тандай аласыз.

Банк картасы – бул банктагы сиздин эсебиңизге ачкычтын же өткөрмөнүн бир түрү. Карта эсебин ачуу менен, эгерде операцияны жүзөгө ашырууда сиздин картаңыз көрсөтүлүп, сиздин ПИН-кодуңуз киргизилип, тек жайды тастыктаган документ (паспорт же айдоочулук күбөлүгү) көрсөтүлсө, банк зарыл болгон сумманы которот дегенге макулдугуңузду бересиз.

ПИН-код (англ. *Personal Identification Number (PIN)*)— жеке идентификациялык номер, сыр сөздүн аналогу.

Банк картасы эсептешүүдө ыңгайлуу. Адатта аны эгерде сатып алуунун суммасы көп майда болгондо колдонушат. Банк картасын тейлөө үчүн банктар чакан белгиленген жылдык төлөм алып турат. Карта кичинекей жана стилдүү болот. Колдонуу үчүн ыңгайлуу болсун деп дүйнөдөгү бардык банк карталары бирдей көлөмдө даярдалат: туурасы – 85,595 мм, узундугу – 53,975 мм, калыңдыгы – 0,76 мм.

Банк картасындагы сиздин каражатыңыздын коопсуздугун төрт маанилүү ПИН-код камсыздайт. Аны дайыма эстеп жүрүш керек! Банкомат жалынып-жалбарган сөздөргө ишенбейт. ПИН-кодду үч

жолу туура эмес киргизгенден кийин ал сизге картаны бербей коет. Банкомат үчүн ПИН-код сиздин жеке кол тамгаңыздын ролун аткарат. Эксперимент үчүн жаштар тобун кагазга ким картасынын ПИН-кодун кантип эстеп калаарын жазуу сунушталды. Көрсө, 12 катышуучунун ичинен бирөө да экинчисинин усулун кайталай алган эмес. Демек бери дегенде 12 ыкма бар дегенди билдирет. 13-ыкма кагазга жазып, капчыктагы картага кошо салып коюу – бул эсептелинбейт. Андан көрө убара болбосун деп ууруга картаны жана ПИН-кодду карматып койгон жеңил эмеспи. Эгерде сиз банк картасын жоготуп алсаңыз, ошол замат банкка чалып, сиздин картаңызга байланышкан бардык операцияларды токтотууну өтүнүңүз.

Универсалдуу болгонунан улам (бул жөн гана көлөмү эмес, биринчи кезекте тейлөөнүн эл аралык системасы) карта дүйнөнүн булуң-бурчунда өзүн үйдөгүдөй эле сезет. Сиз картаны төлөм каражаты катары да колдонсоңуз болот, банкоматтан жергиликтүү валютада акча чыгарып алсаңыз болот. Бажы кызматы карточкаңыздагы акчанын санын декларациялоону талап кылбайт. Дүйнөдө эң кеңири жайылган карта – VISA.

VISA (Виза) – дүйнөдөгү алдыңкы төлөм системасы. Visa карталары дүйнөнүн 150дөн ашуун өлкөсүндөгү соода түйүндөрүндө колдонулат. Ал эми инновациялык төлөм өнүмдөрүн жана технологияларды 21 000 финансылык уюм колдонот. Бул уюмдар төлөм системасынын мүчөлөрү жана алардын карталарын кармоочулар.

“Золотая Корона” – орусиялык ири төлөм системасы. Ал накталай жана накталай эмес төлөмдөр жаатында кызмат көрсөтүүлөрдүн болгон спектрин сунуштайт. Бул – SmartCard (Смарт-карта) аттуу эң алдыңкы технологияны колдонгон микропроцессордук карталар. Бир көп функционалдуу картаны 10 жыл бою колдонууга болот. Карталар дүйнөнүн отуздан ашуун өлкөсүндө, анын ичинде Кыргызстанда, Казакстанда, Өзбекстанда, Орусияда, Түркияда жана Кытайда колдонулат.

“Элкарт” – банктык төлөм карталарынын улуттук төлөм системасы – акчаңызды башкаруунун заманбап, ыңгайлуу жана ишенимдүү каражаты. Акчаңыз банк эсебинде суткасына 24 саат, аптасына жети күн бою Кыргыз Республикасынын бардык аймактарында сакталып турат.

Кыргызстанда негизинен картанын эки түрү колдонулат:

- дебеттик карталар;
- насыя карталары.

Дебеттик карталар – эсептешүү үчүн гана колдонулган карталар. Схема жөнөкөй: эгерде сизде банкта эсебиңиз ачык болуп, анда акча бар болсо, сиз эсебиңизде турган акчаны гана корото аласыз. Карталардын бул тобу күндөлүк капиталды колдонот. Башкача айтканда, сатып алууларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү төлөйт, ошондой эле сатып алууларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү төлөш үчүн накталай акчаны чыгарып алууга жол берет. Дебеттик карталарда накталай акчаны чыгарып алууда банк ойдогудай шарттарды түзгөн: эгерде сиз ошол эле банктан ошол эле валютада акчаны чыгарсаңыз, анда адатта комиссия төлөбөйсүз. Башка банк ушул эле операция үчүн суммага жараша 1-2% кармап калат.

Насыя картасы менен сиз банк насыя лимитинин чегинде сизге карызга берген акчанын эсебинен сатып алуулар үчүн төлөй аласыз. Эгерде айлык акыга чейин болгону бир нече күн калса, ал эми азыр сатып алуу зарылчылыгы жаралса бул абдан ыңгайлуу болот. Бирок бул өтө чоң азгырык. Анткени сиз чөнтөгүңүздө бир сом болбой туруп өтө көп акчаны коротуп салышыңыз мүмкүн. Анткен менен насыя картасы боюнча карызды эртеби-кечпи төлөөгө туура келет. Көпчүлүк насыя карталары боюнча карызды тындыруу үчүн жеңилдик мезгили бар (60 күнгө чейин). Бул мезгил аралыгында насыя боюнча пайыздар алынбайт. Бирок банк – кайрымдуулук уюму эмес. Эгерде сиз өз убагында жана толук өлчөмдө болгон карызыңызды тындыра албай калсаңыз, банк насыяны колдонгонуңуз үчүн жогорку пайыздарды чегерип салат. Эгерде сиз ай сайын карта боюнча карызды тындыруу үчүн салышыңыз керек болгон минималдуу төлөмдү да киргизе албасаңыз (карыздын суммасынан 10% тегерегинде), анда мөөнөтүнөн кечиктиргениңиз үчүн айып төлөшүңүз керек. Насыя картасын алуу жеңил эмес. Анткени банк сиз ишенимдүү зайымчы болгонуңузга ынанышы керек.

Биздин өлкөнүн көпчүлүк жарандары үчүн пластик картасы экзотика бойдон кала берүүдө. Бирок бул тейлеме он жылдан ашык убакыттан бери өнүгүп келатат. Алдыдагы бир нече жыл ичинде Кыргызстандагы мамлекеттик тармактын бардык кызматкерлери “пластикти” алышы керек. Батыш өлкөлөрүндө насыя карталары кеңири жайылган. Кыргыз Республикасында дебеттик пластика өнү-

гүп келатат. Себеби өнүгүүнүн негизги каналы – мамлекеттик уюмдардагы маяна долбоорлору. Карталар мурдагыдан дагы жеткиликтүү жана көп түрдүү болуп калганын моюнга алыш керек. Кыргызстан өзүнүн “Элкарт” төлөм системасын түзүп жатат.

Картаны жана тейлөө үчүн банкты тандап алууда төмөнкүлөргө көңүл буруңуз:

- кандай картага ээ болгуңуз келет;
- бул банктын банкоматтары канчалык кеңири жайылган;
- эсептешүү операциялары үчүн канча пайыз кармалат.

Бүгүнкү күндө банктар сунуштап жаткан кызмат көрсөтүүлөр күндөн күнгө өркүндөтүлүп келатат. Бардык кызмат көрсөтүүлөр мобилдүү жана абдан жеткиликтүү болуп калды. Эгерде мурда сиз банкка барып, сумманы чыгарып алып, ошондон кийин гана кызмат көрсөтүү же товар үчүн акча төлөп келсеңиз, азыр муну эки жолу басып эле жасай аласыз. Сиз интернет-банкингди же банкыңыздын мобилдик тиркемесин колдонсоңуз болот. Алардын баракчасына кирип, эмне үчүн акы төлөгүңүз келгенин жана канча акча которууну каалай турганыңызды көрсөтөсүз. Ушул эле системада сиз акча которуп, валюта алмаштырып, башка өлкөлөргө которууларды жүзөгө ашырсаңыз болот. Бул кызмат көрсөтүүлөрдүн сүрөттөлүшүнө кеңири токтолбой эле коелу, анткени бул технологиялар күн сайын өзгөрүп, өркүндөтүлүп келатат. Эң негизгиси бардык иштерден кабардар болуп, “окуянын күрөө тамырын кармап туруу” зарыл. Төлөм карталары жана башка банктык кызмат көрсөтүүлөр жашообуздун финансы жагынын ажыратылгыс бир бөлүгү болуп калды. Сиз бул процессти башкарууну канчалык эрте үйрөнсөңүз ошончолук чоң турмушка даяр болосуз.

Өз алдынча иш

1. Сиз жашаган шаарда (айылда, райондо) кайсы банктан эсеп ачса болоорун изилдеп чыгыңыз.
2. Банктын кайсы кызмат көрсөтүүлөрү сиз үчүн эң эле алгылыктуу болгонун билиңиз.

§ 13. Банктын кызмат көрсөтүүлөрүн колдонууга байланышкан тобокелдиктер

Эмне үчүн банк карталары Кыргызстанда кеңири жайыла албай жатат?

Адамдар банк картасын колдонуунун артыкчылыктары тууралуу билиши үчүн эмнелерди жасаш керек?

Банктын кызмат көрсөтүүлөрүнөн пайдалануу заманбап, жеткиликтүү жана ыңгайлуу аспап болгонуна карабастан бул жерде да коркунучтар бар. Мисалы, биз операциялык тобокелдикке кабылып, шылуундардын “кайырмагына” илинип калышыбыз ыктымал. Банк менен иштешүүнүн шарттарын билбесек ири суммадан айрылып, бир топ нерв коротуп алабыз.

- Өзөктүк түшүнүктөр**
- Тобокелдик
 - Алдамчылык

Банктын иши операциялык тобокелдик менен байланышкан. Эң көп айтыла жүргөн, бирок сейрек эмес тобокелдик – электр тармагында кеткен ката. Бул сөзсүз түрдө компьютердик программаларда да катаны пайда кылып, сиздин эсебиңиздеги маалыматтын жоголушуна же бузулушуна алып келет. Мындай көп айтылбаган жана салыштырмалуу чанда кездешчү тобокелдик – банк кызматкеринин катасы. Бул эки катаны тең оңдосо болот, анткен менен сиздин убактыңызды жана нервиңизди да бир топ алат.

Башка бир коркунуч – алдамчылык, ал бизди ар бир бурчтан жана ар бир иште акмалап турат.

Ал эми кеп акча тууралуу болуп жатканда бөтөн бирөөнүн эсебинен күн көрүүгө умтулган шылуундардан өзгөчө сак болуш керек. Бул үчүн алар сиздин ПИН-кодуңузду көрүп алып, банк

Алдамчылык – бул алдоо жолу менен же ишенимди кыянаттык менен пайдаланып, башка бирөөнүн мүлкүн уурдоо же башканын мүлкүнө укук алуу.

картаны уурдап, интернет-дүкөндө бир нерсени сатып алуу үчүн колдонгон карта тууралуу маалыматты билип алганы гана жетиштүү болот. Ошондон кийин алар сиздин эсебиңизден толтура товарларды сатып алышат. “Адамдан амал качып кутулбайт” демекчи, башка бирөөнүн акчасына көз арткандар максатына жетүү үчүн түрдүү ыкмаларды ойлоп табышат.

Эгерде сиз бардык операциялардан банк канча комиссия кармап калаарын так билбесеңиз, анда чукул арада бул боштукту толтуруш керек. Банк жүргүзгөн көпчүлүк операциялар акынын негизинде ишке ашат. Акчаны эсептен чыгарып алуу, акча алмаштыруу, товарлар жана кызмат көрсөтүүлөрдү төлөө – бул операциялардын баары акыга жасалат.

12-көнүгүү

Чакан топторго биригип, банктын кызмат көрсөтүүлөрүн пайдаланууда дагы кандай тобокелдиктер пайда болушу мүмкүн экенин, алардан кантип оолак болуш керектигин талкуулап алыңыз. Ишиңиздин жыйынтыгы боюнча чакан презентация даярдаңыз.

Тобокелдиктерди башкаруунун бир нече ыкмасы бар.

Биринчи ыкмасы – эсептешүүнүн ар кандай түрлөрү үчүн түрдүү аспаптарды колдонуу. Мисалы, сиз интернет тармагында эсептешүү үчүн атайын карта алсаңыз болот, анда каражатты чыгымдоонун лимити чектелүү болот. Шектүү жерлерде мындай карта менен төлөбөгөнгө аракеттеңиз.

Экинчи ыкмасы – картаны алдамчылык тобокелдигинен камсыздандырып коюңуз. Көпчүлүк банктар ушундай кызмат көрсөтүүнү сунуштай алышат.

Транзакция – банк эсебин колдонуу менен жасалган ар кандай операциялар. Бардык кызыкдар жактар ортосунда реалдуу убакыт режиминде аткарылган онлайн-транзакциялар жана офлайн-транзакциялар бар.

Эң негизгиси – бул сиздин сактыгыңыз. Эсеп боюнча көчүрмө бөлүктү жок дегенде айына бир жолу текшерип туруңуз. Шектүү же белгисиз транзакцияларды көрөөр замат бул тууралуу банкка кабар бериңиз. Карта менен операцияларды жүргүзгөндө алынчу комиссиялардын так шарттарын билип алыңыз.

Бул кызык экен!

Ыйык Георгий банкы, кээде ырасталып келгендей, дүйнөдөгү алгачкы банк. Банк 1407-жылы Генуяда акча алмаштыруучулардын бирикмеси тарабынан негизделген жана орто кылымдагы Сан-Джорджо палацосунда жайгашкан.

Өнүгүп турган учурунда банк Император Карл V өңдүү ак сөөктөргө ссуда берип турган. Анткен менен банктын эң эле белгилүү кардары Христофор Колумб болгон дешет.

Банк ишин 1805-жылы токтоткон.

Өз алдынча иш

1. Ата-энеңизден тобокелдиктерди башкаруунун кандай ыкмалары бар болгонун сурап көрүңүз.
2. Үй-бүлөңүздө бул параграфты талкуулаңыз.
3. Бул сизге канчалык кызыктуу жана пайдалуу болду?

8-тема. Башка акчалай операциялар

§ 14. Акча алмаштыруу, акча которуу

**Сиз дегү эле акча алмаштырып көрдүңүз беле?
Акча которуу тууралуу эмнелерди билесиз?**

– Банкта мындай кызмат көрсөтүү бар экенин билбептирмин. Муну билип алуу пайдалуу болот жана келечекте колдоно алабыз.
– Туура, бирок муну менен чектелбесе керек. Банктар башка дагы кызматтарды көрсөтүшөт. Айырмасы – бул кызмат көрсөтүүлөрдү банктан гана эмес, башка жерлерден да алалабыз.
– Чын элеби? Анда кел, бул кызмат көрсөтүүлөрдү да карап чыгалы.

Валюта алмаштыруу. Кыргыз Республикасында өлкө ичинде акчалай операцияларды жасоо үчүн улуттук валюта колдонулат. Башка өлкөлөр менен карым-катнашта болуу үчүн биз улуттук валютабызды башкасына алмаштырышыбыз керек (конвертациялайбыз). Валютаны банкта, банкоматта, ошондой эле акча алмаштыруучу жайларда алмаштырсак болот. Мындай кырдаалда акча эки ролду аткарат: алар төлөм каражаты да, товар катары да болот.

Банк бөлүмдөрүндө акча алмаштыруу операцияларын жүргүзүү албетте ишенимдүү. Банкта зарыл маалымат, кассалык аппарат жана зарыл болгон нарктагы валюта болбой коюшу мүмкүн эмес. Мындан тышкары сиз валюта курсу сиз үчүн пайдалуу болгон банкты да тандай аласыз.

Өзөктүк түшүнүктөр

- Валюта курсу
- Акча которуу
- Тариф

Валюта курсу – бул башка өлкөнүн акчалай бирдигинде, баалуу металлдарда, баалуу кагаздарда туюндурулган бир өлкөнүн акчалай бирдигинин баасы (котировкасы).

Акча алмашуу жайлары кардар менен иштөө үчүн, эрежеге ылайык, жөнөкөй жана түшүнүктүү каражаттарды колдонушат. Алар: металлдан жасалган суурма ящик жана эки сөз – “сатып алуу” жана “сатуу”, ал эми жанында оңой алмашыла турган чоң сандар болот.

Сатып алуу бул жерде – курс, ал боюнча банк валютаны сатып алат. **Сатуу** – бул банк валютаны саткан курс. Алар айырмаланат, анткени валюталык операциялар банкка пайда алып келиши керек. Курстагы айырма банктын же алмашуу жайынын кирешеси болуп эсептелет. Ошондуктан алар калктан валютаны арзан сатып алып, ошол эле валютаны кымбат сатканга кызыкдар.

Валютаны алмаштырганы келген жаран курс тууралуу жарыяга күзгүнү карагандай карашы керек: банк үчүн сатып алуу деген – ал үчүн сатуу жана тескерисинче болот. Кыргызстандагы валюта курсу тууралуу жарыялардын бир мисалын келтирели.

Мисал

“USD: сатуу – 69,99, сатып алуу – 69,50”

Келтирилген мисал төмөнкүнү көрсөтөт:

USD – бул валютанын белгиси (АКШ доллары);

69,99 – валютанын сом менен сатылган курсу;

69,50 – валютанын сом менен сатып алынган курсу;

69,99 – 69,50 = 0,49 – курстагы айырма (банктын же алмашуу жайынын сом менен тапкан кирешеси)

Бул учурда “доллар” деп аталган валюта ыңгайлуулук үчүн гана колдонулду. Алмашуу эрежеси бардык валюталарга тиешелүү. Биздин мисалыбызда валюта курсу: бир АКШ долларынын сом менен туюндурулган баасы.

Түрдүү банктарда жана акча алмашуу жайларында валютанын курстары бири биринен айырмаланышы мүмкүн. Бардыгы банктын керектөөлөрүнөн көз каранды болот. Эгерде банкка (акча алмашуу жайына) чет өлкөлүк валюта керек болсо, алар кардар үчүн ыңгайлуу курсту орнотушат

жана бул валютада накталай акча каражаттарынын зарыл санын сатып алышат.

Валюта алмашуу үчүн жайды тандап жатканда ыңгайлуу курска гана эмес, мекеменин ишенимдүү болгонуна да караңыз. Эгерде сөз чоң суммалар тууралуу жүрүп жатса, анда аны банктарда алмаштырган туура болот. Ошону менен бирге сактык үчүн сиз акчаны качан жана кайсы жерде алмаштыраарыңызды эч ким билбеши керек.

13-көнүгүү

Тапшырманы аткарыңыз: сиз 500 АКШ долларын сомго алмаштырышыңыз керек. Банкта сизге 69,80, ал эми алмашуу жайында 69,99 курсун сунушташты. Акча алмашуу жайында банктан айырмаланып сизге квитанция беришпейт. Сом менен канча акча алаарыңызды эсептеп, аны кайсы жерден алмаштыраарыңызды чечиңиз. Өз чечимиңизди негиздеп бериңиз. Кабыл алган чечимди класста талкуулаңыз.

Акча которуулары. Акыркы он жылда эмгек мигранттарынын санынын өсүшү рынокто акча которуулардын жаңы системаларын пайда кылып, алардын ортосунда жогорку атаандаштыкты жаратты. Албетте мунун кесепеттери да бар. Бул болсо коммерциялык банктарды акча каражаттарын которууларды тейлөөдө активдүү ортомчу кылууда.

Акча которуу структурасында дайыма жиберүүчү, алуучу жана өзүнүн кызмат көрсөтүүлөрү үчүн белгилүү бир суммада акы алган ортомчу болот. Акча которуулар ички (бир мамлекеттин че-

Акча которуулары бул – банк же почта системасы боюнча акча которуулардын формасы.

гинде) жана тышкы (транс чек аралык – чет өлкөгө) деп бөлүнөт. Транс чек аралык акча которуулары айрым бир өнүгүп келаткан өлкөлөр үчүн маанилүү, кээде негизги киреше булагы болуп эсептелет.

Өтө көп сандагы акча которуулар системасы бар, алар бири биринен которуу, тездик жана буга жараша кызмат көрсөтүүлөр үчүн тарификация усулдары менен айырмаланат.

Акыркы жылдары банк карталарынын жардамы менен жүзөгө ашырылган акча которуулары, тагыраак айтканда, картадан картага которуулар кеңири жайылууда. Аларды башкача да атап кою-

Тариф – бул компаниялар, уюмдар, фирмалар, мекемелер көрсөткөн түрдүү өндүрүштүк жана өндүрүштүк эмес кызмат көрсөтүүлөр үчүн акы ставкасынын (төлөмдүн) системасы. Тарифтер категориясына эмгек акы ставкаларынын системасы да кирет.

шат: р2р которуулар же cardtocard.

Акча которуулар бир мамлекеттин чегинде да (мисалы, Кыргызстандын ичинде, Оштон Нарынга акча которуулар), чет өлкөгө да (мисалы, Кыргызстандан Америкага же Орусиядан Кыргызстанга) жүзөгө ашырылышы ыктымал. Буга жараша чет өлкөгө акча которуулар чет элдик валютада жүргүзүлүшү мүмкүн же чет элдик валютаны алгандан кийин евро, доллар, тенге ж.б. жергиликтүү валютага алмаштырылат.

Кыргыз Республикасында акчаны бардык банктар, ошондой эле башка операторлор ишке ашырат. Биздин өлкөнүн аймагында 17ден ашуун оператор иш алып барат. Алардын ичинде эл аралык операторлор да бар. Алардын айрымдарын мисал катары келтирели.

Мисал

Кыргызстандын аймагында акча которууларды жүзөгө ашырган эл аралык операторлор

- Migom;
- Money Gram;
- UNistream;
- Western Union;
- Express Money;
- Быстрая почта;
- Золотая корона;
- Страна Экспресс ...

Акча которуу ыкмасын тандоодо комиссияга көңүл буруңуз. Аны банк же башка оператор кызмат көрсөтүү үчүн алып коет. Ошондой эле которулган акчаны ала турган адам жашаган өлкөдө бул тармактын бар болгонун текшерип алыңыз. Которулган акчаны алыш үчүн жаныңызда паспорт жана которуунун коду болушу керек. Ансыз сизге акча берилбейт.

Азыркы дүйнөдө технологиялар күн сайын өзгөрүүдө жана барган сайын улам өркүндөтүлгөн аспаптар сунушталууда. Заман ыргагынан артта калбай, бул технологияларды колдонуу үчүн ушул китепти окуп эле койгон жетишсиз. Алган билимди жаңылап, аны практикада колдонуу көндүмүн өздөштүрүү зарыл. Ошондо гана өзүңүзгө ыңгайлуу жашоону кепилдей аласыз.

Өз алдынча иш

1. Сиз жашаган шаардагы/айылдагы банктардын ишмердүүлүгүн изилдеп чыгыңыз. Бул параграфта көрсөтүлгөн кызмат көрсөтүүлөрдүн кайсынысын аткаарарын билиңиз, 10-таблицаны толтуруңуз.

10-таблица. Банктын кызмат көрсөтүүлөрү

№	Банк	Депозиттер боюнча пайыздар	Насыялар боюнча пайыздар	Эсепти ачуунун баасы	Акча которуулардын баасы	Валютанын курсу (евро, долл.)
1						

2. Сиз кайрылгыңыз келген банкты тандап алып, бул тандооңузду негиздеп бериңиз.
3. Өз изилдөөңүздүн жыйынтыктары менен классты тааныштырууга даярданыңыз.

§ 15. Акча операцияларына байланышкан тобокелдиктер

Акча операцияларын жүргүзбөй коё алабызбы?

Акча операцияларын аткарууда кандай тобокелдиктер бар?

Сактыкта кордук жок. Валюта алмаштыруу жана акча которуулар өтө популярдуу болгону менен, белгилүү бир тобокелдиктер да бар. Алар тууралуу күн мурдатан билип алып, акчаңызды коргоо боюнча чараларды көрүңүз.

Купюраны алмаштырып жатканда көптөгөн махинациялар болот. Ошондуктан сизди алдап жаткан учурда шектүү кыймылдарды дароо байкап калыш үчүн алардын ичинен эң кеңири жайылгандарын билип алуу зарыл. Мисалы, айырм акча алмаштыруучу жайлар эң маанилүү малыматты майда шрифт менен, бир бурчунда жазып коюшат. Буга көңүл бурбай калсаңыз, акча алмаштыруучу жай

сиздин акчаны жогорку курс менен алмаштырып, буга кошумча комиссия алып коюшу ыктымал. Ошондой эле алдамчылар валютанын ордуна жарандарга жасалма купюраны берип коюшу мүмкүн. Буга байланыштуу акча алып жатканда өтө сак болуңуз жана сизге жасалма же эски эмес, чыныгы акчаны бергенин текшерип.

Акчаны банктын бөлүмдөрүндө же өзүңүз ишенген алмашуу жайларда гана алмаштырыңыз. Адатта насыя уюмдарынын бөлүмдөрү валютаны көп пайдалуу эмес курс боюнча сатышат. Бирок алардын шарттары жана документтери ачык-айкын, бул болсо алдамчылардын курмандыгына айланып калуу тобокелдигин жокко чыгарат. Бирок ошонун өзүндө да башка нерсеге алагды болбоңуз: телефон же досуңуз менен сүйлөшпөңүз, плакаттарды окуп туруп албаңыз. Акчаны сатып алуучуга берээр алдында дагы бир жолу санап чыгып, кассачыга так сумманы айтып, акчаны алмаштыргандан кийин сизге кандай сумма берилээрин жана кошумча комиссиялар болуп-болбогонун тактап алыңыз.

Өзөктүк түшүнүктөр
• Интернет-банкке

Валюта курсуна көз салып туруңуз жана документтерди текшериңиз. Валютаны алмаштыруу боюнча операция ойлогон планга ылайык өтүшү үчүн КР УБда валюталардын учурдагы курсун тактап алыңыз. Ошондо валюта ушул тапта канча турганы жөнүндө сизде элес пайда болот. Сиз тандап алган банктын же акча алмаштыруучу жайдын кассиринен бүтүм кандай шарттарда жүрөөрүн тактап алыңыз. Ошону менен бирге операция аяктагандан кийин аны тастыктаган документтерди алганды унутпаңыз.

Документтеги нускамага ылайык, акча алмаштыруучу жай же банк берген документте төмөнкүдөй маалымат сакталышы керек: финансылык мекеменин аталышы, жайгашкан жери жана катталган номери, жүргүзүлүп жаткан операциянын катар номери, курс боюнча алынган жана берилген сумма, бүтүм жүргүзүлгөн күн жана убактысы.

Онлайн-банкнингдин кызмат көрсөтүүлөрүн колдонуңуз. Эгерде сиз жаңы технологиялардын жигердүү колдонуучусу болсоңуз жана акча каражаттарын картада сактап келсеңиз, анда валютаны алмаштыруу үчүн сөзсүз эле үйдөн чыгуунун кажети жок. **USD: продажа – 69,99, покупка – 69,50»**

Өз акчаңызды кайсы банктын кардары болсоңуз, ошонун расмий сайтында алмаштыра аласыз. Валютаны сатуу же сатып алуу болсун, мында операция эки жолу бассаңыз эле аткарылат.

Интернет-банкнинг – бул аралыктан банктык тейлөө системасы, ал кардарга өз эсептерин башкарууга, ошондой эле интернет аркылуу төлөмдөрдү жана которууларды жүзөгө ашырууга жол берет.

Эң негизгиси, бул ыкма кол салуунун курмандыгы болуудан сактайт, анткени ири суммадагы акча көтөрүп алып үйдөн чыгууга муктаждык жок. Ошентип алдамчылардын тузагына түшүп калуу ыктымалдуулугу да минималдуу.

Коопсуздуктун ушул эле эрежелерин акча которууда да сакташ керек. Сиз акчаны банк же башка оператор аркылуу которосузбу – бул маанилүү эмес. Негизгиси нускаманы кунт коюп окуп чыгыңыз, комиссияларды тактаңыз, кодду сөзсүз түрдө тастыктаңыз жана акча алуучу тууралуу маалыматты жакшылап толтуруңуз.

14-көнүгүү

Чакан топторго биригип, акча алмаштырууда же акча которууда дагы кандай тобокелдиктер болушу мүмкүн экенин талкуулаңыз. Аларды жазып алыңыз.

Өз алдынча иш

1. Акча алмаштырууда же акча которууда пайда болгон тобокелдиктердин бирин тандап алыңыз.
2. Андай алдамчылыктан алыс болуу үчүн жазуу жүзүндө сунуштама бериңиз.
3. Төмөнкү параграфтагы кеңештердин структурасын кармануу менен, өз сунуштамаларыңызды тизип чыгыңыз:
 - чакырык формасындагы тезис (түрткү болуучу сүйлөм);
 - чакырыкка түшүндүрмө (жашоодон мисал же кырдаалга түшүндүрмө);
 - кеңеш (адам жасашы керек болгон иш-аракеттер);
 - тыянак.
4. Өз ишиңизди класста сунуштап, аны үй-бүлөдө, достор менен талкуулаңыз.

V БӨЛҮМ. БИРГЕ ДОЛБООРЛОЙБУЗ

9-тема. Кыялдар орундалат: долбоор жана долбоордук ишмердүүлүк

§ 16. Кыялды кантип орундатабыз же долбоор деген эмне?

Эмне үчүн бир кыялдар орундалат, башкалары кыял бойдон кала берет?

Долбоордук ишмердүүлүк менен таанышсызбы?

– София, финансылык сабаттуулуктан тышкары, сен дагы эмнени үйрөнгүң келет?

– Мен долбоор деген эмне жана аны кантип жүзөгө ашырса болоорун билгим келет.

– Бул абдан эле кызык жана пайдалуу болсок керек. Себеби ар бирибиздин башыбызда ишке ашыргыбыз келген ар кандай идеялар бар эмеспи. Эгерде долбоорлорду адегенде жазып, андан соң жүзөгө ашырганды билгенде, канча деген сонун идеялар ишке ашмак эле!

Бул китепте финансылык көндүмдөрдү үйрөнүп, өздөштүрүүнүн мааниси тууралуу көп сөз болду. Дагы бир маанилүү көндүм – долбоорду иштеп чыкканды билүү, бул болсо сизди чоң турмушка даярдайт.

Заманбап, дайыма өзгөрүп турган дүйнөдө, ишти жеңилдеткен жаңы технологиялар жана аспаптар күн сайын пайда болуп турган маалда алдыга максат коюп, жыйынтыктарга жетүү маанилүү көндүмгө айланды. Долбоорлорду ири, орто же майда компаниялардын менеджерлери гана эмес, чакан жактар, башкача айтканда, өз жашоосун, ишмердүүлүгүн өзгөрткүсү келгендердин баары жазышат.

Өзөктүк түшүнүктөр

- Долбоор
- Стейкхолдер

Долбоор – бул белгилүү бир максатка жетүү боюнча тапшырмалардын жана иш-чаралардын жыйындысы.

Ар кандай ишмердүүлүктөй эле, долбоорлоодо бир нече өзөктүк учурлар бар. Долбоорлоо процессинде максатты так аныктап алып, тапшырмаларды формулировкалап, аларды ишке ашыруу үчүн план түзүп, долбоорго мониторинг жүргүзүү процессин иштеп чыгуу зарыл.

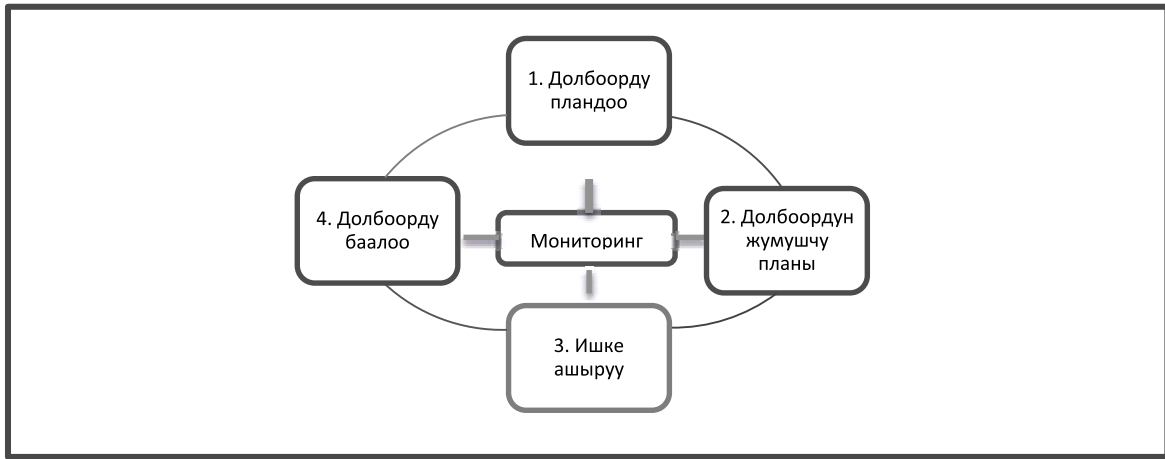
Долбоордун ийгилиги окуялардын ийгиликтүү өнүгүүсү менен аныкталбайт. Дээрлик дайыма эле долбоордун ийгилиги төмөнкүлөрдөн көз каранды болот:

- көйгөйгө жасалган сапаттуу анализден;
- тийиштүү пландоодон жана аны түзүүдө негизги жоболорду түшүнүүдөн;
- алдыга коюлган тапшырмаларды натыйжалуу ишке ашыруудан;
- мониторингди жүргүзүүнүн туруктуулугунан (8-схеманы караңыз).

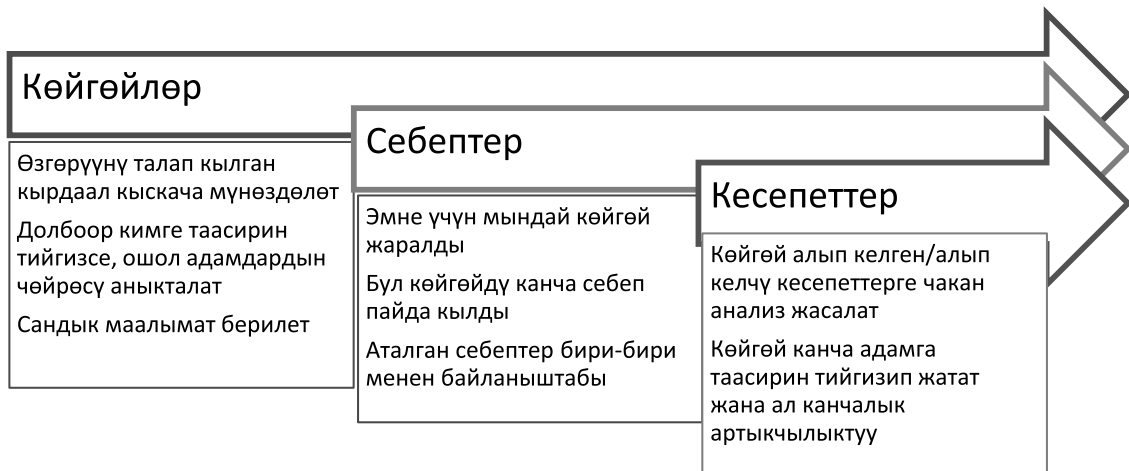
1. Долбоорду пландоо уюм же адамдар тобу алардын көз карашы боюнча чечиши керек деп ойлогон көйгөйдү аныктоодон башталат.

1.1. Көйгөйдү, анын себептерин жана кесепеттерин аныктоо – бул долбоорду пландоодо алгачкы жана негизги кадам. Көйгөйдү туура формулировкалоо белгилүү бир схема боюнча жүзөгө ашырылат (9-схеманы караңыз).

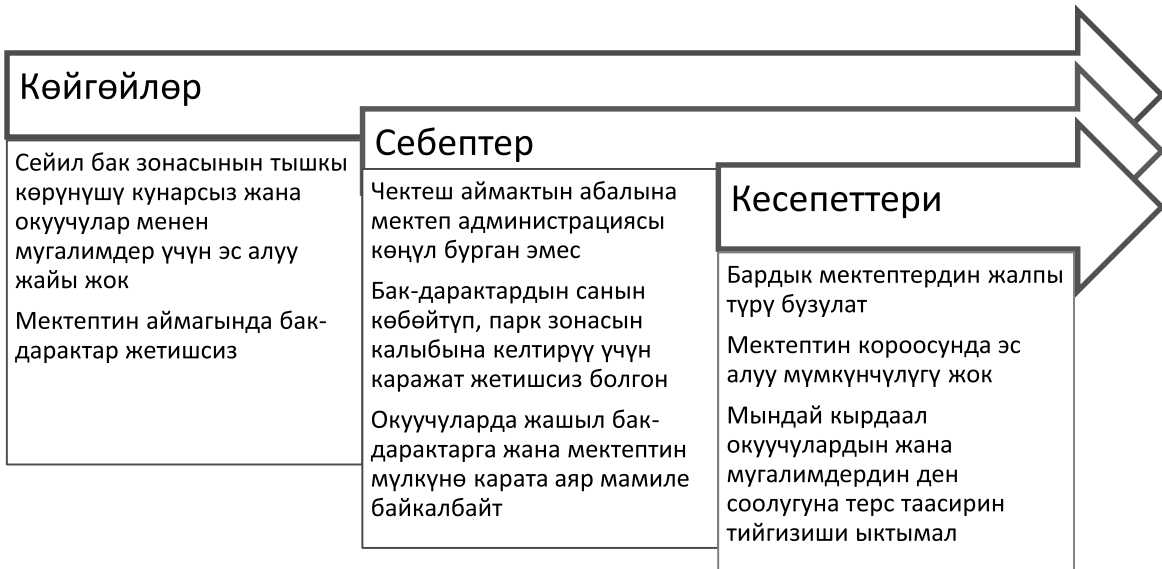
Көйгөйдүн сүрөттөлүшүн мектепти жашылдандыруу боюнча мектеп долбоорунун мисалында карап көрөлү. Бул долбоорду окуучулару демилгелеп чыккан (10-схеманы караңыз). Бул долбоордун мисалында төмөнкүлөрдү көрүүгө болот:

8-схема. Долбоордун этаптары (турмуштук цикл)

9-схема. Көйгөйлөр – себептер – кесепеттер

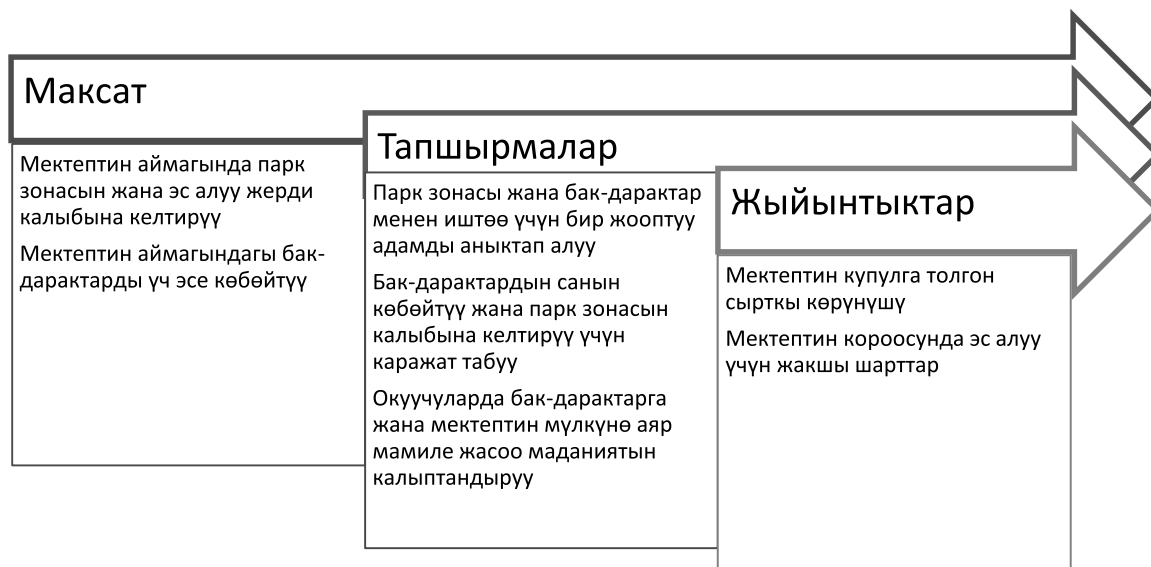
10-схема. Окуучулардын долбоорундагы “көйгөйлөр – себептер – кесепеттер”

- көйгөйлөрдүн анализи кайсы кырдаал өзгөрүүлөрдү талап кылганын көрсөтүп турат;
- себептерге жасалган анализ кырдаалды өзгөртүү үчүн кайсы көйгөйлөрдү чечиш керектигин көрсөтүп турат;
- кесепеттерге жасалган анализ дегеле долбоорду ишке ашыра баштоого муктаждык барбы же бул көйгөй актуалдуу жана артыкчылыкттуу болбой калдыбы деген тыянак жасоого жол берет.

Көйгөйдү аныктап алгандан кийин максат коюш керек. Аны чечүүгө бардык долбоордук иш-мердүүлүк багытталууга тийиш. Максат – бул долбоордун ишке ашырылышы эмнеге алып келээрин, көйгөйдө сүрөттөлгөн кырдаалда жакшы жагына кандай өзгөрүүлөр болоорун чагылдырган көрүнүш. Тапшырманын өзөгү максаттан жаралат жана алдыга коюлган максатка жетүүгө багытталган конкреттүү иш-аракеттердин ырааттуулугу түрүндө болот. Тапшырма процесс эмес, соңку жыйынтык болгонун унутпаш керек.

Максатты жана тапшырманы туура аныктап алуу үчүн көйгөйгө жана анын себептерине көңүл буруу зарыл. “Көйгөйлөр – себептер – кесепеттер” схемасын “оодарганда” пландоодо төмөнкүдөй кадамдарды алууга болот.

Окуучулар долбоордун максаттарын, тапшырмаларын жана андан эмне күткөндөрүн кантип формулировкалаганын карап көрөлү (11-схеманы караңыз).

11-схема. Максаттар – тапшырмалар - жыйынтыктар

11-таблица. SMART-анализдин критерийлер

Specific	Конкреттүүлүк	Кайсы кырдаал өзгөрөт, кантип, кайсы жерде жана качан дегендерге карата максат түшүнүктүүбү?
Measurable	Өлчөнгөндүгү	Максаттарды өлчөсө болобу (мисалы, көрсөткүч канчалык көбөйөт же канча адам тартылат)?
Area-specific	Аймагы	Максат даректелген районду же калкты (жынысы, жаш курагы) чагылдырабы?
Realistic	Реалдуулук	Бул максат долбоордук команданын колунан келеби, алар бул долбоорду ишке ашырууга жөндөмдүүбү?
Time-bound	Убактысы	Максатка жетүү убактысы чагылдырылганбы?

2. Долбоордун жумушчу планы. Долбоордун көйгөйлөрү, максаттары жана тапшырмалары аныкталаар замат долбоордун жумушчу планын иштеп чыгуу этабы башталат. Жумушчу план алдыга коюлган тапшырмаларды аткаруу үчүн ишке ашырылышы керек болгон конкреттүү иш-чаралардын топтому. Тапшырмаларды формулировкалаганда кандай кадамдарды жасап, кайсы тапшырмалар артыкчылыктуу болгонун жана эң негизгиси – бул кадам эмнеге алып келиши керектигин так түшүнүү зарыл. Жумушту жеңилдетүү үчүн 12-таблицаны колдонсоңуз болот.

12-таблица. Долбоорду жыйынтыктоо үчүн тапшырмалар

№	Тапшырма	Мөөнөттөр	Жооптуу аткаруучулар	Статусу	Комментарийлер

* “Статусу” деген мамычада алдыга коюлган тапшырманын жыйынтыкталган даражасы көрсөтүлөт. Мисалы: баштала элек / процесс уланууда / жыйынтыкталды / жылды ж.б.

2.1. Долбоордун этаптары – бул негизги иш-аракеттерди бириктирүүгө жардам берген долбоорду ишке ашыруу мезгилдери. Бул учурда долбоорду даярдоо этабын, аны ишке ашыруу жана жыйынтыктарды баалоо этабын бөлүп алса болот.

2.2. Иш-чаралар – бул тапшырманы ишке ашырууга алып келиши керек болгон конкреттүү иш-аракеттердин сүрөттөлүшү.

2.3. Мөөнөттөр – бул конкреттүү соңку дата, бул иш-аракетти аткаруу ошол датага чейин жыйынтыкталууга тийиш.

2.4. Күтүлгөн жыйынтык – бул долбоордун ийгиликтүү ишке ашырылышын камсыздап бере турган конкреттүү жетишкендиктердин сүрөттөлүшү. Алдын ала жазылган жыйынтыктар сиз белгилеп койгон максаттарга жана тапшырмаларга жете алдыңызбы же жокпу – мына ушуну текшерүүчү индикатор болуп берет.

2.5. Жооптуу адам – бул иш-чаранын аткарылышы үчүн жооп берген адам.

2.6. Долбоордун катышуучуларынын, мындайча айтканда стейкхолдерлердин мүмкүнчүлүктөрүнө анализ заманбап долбоордук башкарууда колдонулган дагы бир маанилүү аспап болуп эсептелет. Стейкхолдерлер, башкача айтканда, кызыкдар адамдар – бул сиз кандайдыр бир деңгээлде кызматташа турган бардык жеке жана юридикалык жактар.

**13-таблица. Долбоордун катышуучуларынын картасы
(Мектеп долбоорунун мисалында)**

№	Катышуучу	Долбоордогу ролу	Долбоорго катышуудан артыкчылыктары (катышуучулар үчүн)	Альтернативалуу варианттар
1	Мектептин администрациясы			
2	Ата-энелер кеңеши			
3	Окуучулар			
4	Бак-дарактардын көчөттөрүн жеткирүүчүлөр			
5	Бак-дарактарга кам көрүшү керек болгон мектеп кызматкерлери			
6	Бак-дарактарга кам көрүү тажрыйбасы бар адис			
7				
8				

Катышуучулардын картасы долбоордогу ар бир стейкхолдердин ролун так элестетүүгө, аларды долбоорго катышууга түртчү артыкчылыктарды аныктоого жардам берет. Бул болсо ар бир катышуучу менен туура тил табышууга жол ачат. Атүгүл бул сизге ар бир стейкхолдердин ролу менен байланышкан тобокелдиктерди алдын ала пландап алуу жана альтернативалык чечимдер планын иштеп чыгып, ишиңизди жеңилдетүү мүмкүнчүлүгүн берет.

3. Долбоорду ишке ашыруу. Долбоорду иштеп чыккандан кийин аны ишке ашырууга киришсе болот. Долбоорду ишке ашыруу – бардык пландалган тапшырмаларды ырааттуу аткара баштоо дегенди билдирет.

4. Долбоорго мониторинг жүргүзүү. Долбоорду ишке ашыруунун ар бир этабы мониторинг менен коштолууга тийиш. Мониторинг – иш-чаралар алдыга коюлган тапшырмаларга жана мөөнөттөргө канчалык шайкеш аткарылып жатканын көзөмөлдөө. Долбоорду ишке ашыруунун жүрүшүндө жана мониторингдин жыйынтыктарынын негизинде планда өзгөрүүлөр болушу мүмкүн. Мисалы, сиздин долбоорго өтө көп сандагы адам кошулду дейли. Бул болсо чоң материалдык ресурстарды талап кылат же тескерисинче, жаңы келген адамдар кошумча финансылык же материалдык ресурстарды алып келүүгө даяр болушат. Бул демек планга, балким долбоордун күтүлгөн жыйынтыктарына түзөтүүлөрдү киргизиш керек дегенди билдирет.

5. Долбоорду баалоо долбоордук ишмердүүлүктүн бардык этаптарында керек жана бул маанилүү. Долбоорго мониторинг жана баалоо алдыга коюлган максаттарга канчалык жеткенибизди текшерүү мүмкүнчүлүгүн берет. Баалоо төмөнкүлөрдү аныктоого жардам берет: кырдаал өзгөрдүбү, кандай кемчиликтер кетип жатат жана кийинки долбоордо ушул өңдүү терс кесепеттерди болтурбай койсо болобу.

15

15-көнүгүү

Окуучулардын мектептин аймагын жашылдандыруу боюнча көйгөйдү сүрөттөгөнүнө, долбоордун максаттарына жана тапшырмаларына жараша 12-13-таблицаларды өз алдынча толтуруп чыгыңыз. Бул ишти класста талкуулаңыз.

Өз алдынча иш

1. Класста калктын финансылык сабаттуулук көйгөйүн талкуулап алыңыз. Сиз кырдаалды кантип оңдой алаар элеңиз? Идеяларды кагаз бетине түшүрүңүз.
2. Чакан топторго биригип, өз долбооруңузду иштеп чыгыңыз.
3. Класста презентация өткөрүп, классташтарыңыздын сунуштарын жана эскертүүлөрүн угуңуз.
4. Түшкөн сунуштамаларды эске алуу менен долбоорду аягына чейин иштеп чыгыңыз.
5. Сиздин көз карашыңыз боюнча, долбоорлорду жүзөгө ашырууга киришүү үчүн эмне жетишпей жатат? Бул маселени кантип чечсе болот?

§ 17. Долбоордун бюджетти жана финансылык отчеттуулук

**Долбоор кайсы каражатка жүзөгө ашырылат?
Сиз кайсы бир долбоордун бюджетин түзүп көрдүңүз беле?
Долбоордо бюджеттин мааниси канчалык?**

– Азамат, менимче, долбоорду даярдап жатканда биз кандайдыр бир өтө маанилүү деталды унутуп калгандайбыз.
– Эмнени унуттук?
– Финансылык деталды унуткан экенбиз! Долбоорду ишке ашыруу үчүн бизге кандай ресурстар зарыл? Анткени баарын эске алыш керек да: убакытты, жумуштардын ар кандай түрлөрүн, акчаны, адам ресурстарын, дагы... Билбейм, айтор, дагы бар го!
– София, туура айтасың. Бюджетти жок долбоор – бул пайдубалсыз үйдөй эле да! Эми бюджетти кантип туура түзүш керектигин түшүнүп алышыбыз керек.

Долбоорду түзүүдө маанилүү этап болуп анын бюджетти эсептелет. Долбоорду ишке ашыруунун ар бир этабы белгилүү бир чыгымдарды талап кылат: акча каражаттарын, техникалык, материалдык, эмгек ресурстарын. Ошондуктан максаттарды, тапшырмаларды аныктап, кадамдарды сүрөттөгөндөн кийин долбооруңуздун ар бир кадамы канча болорун так эсептеп чыгуу өтө маанилүү. Бюджетке комментарийлерди тиркеш керек, алар долбоорго киргизилип жаткан чыгымдарды түшүндүрүп турат.

Ошентип, долбоордун бюджетти төмөнкүдөй касиеттерге ээ болушу керек:

Өзөктүк түшүнүктөр

- Долбоордун бюджетти
- Патент
- Камсыздандыруу полиси
- квитанция
- Эсеп-фактура

Долборунун бюджетти – бул күтүлгөн жыйынтыктарды жана бөлүштүрүлгөн ресурстарды сандык формада чагылдырган финансылык план. Каражаттарды чыгымдоодо ориентир катары кызмат кылат.

- 1) болжолдонуп жаткан чыгымдардын көлөмдөрү жүйөлүү болушу керек;
- 2) логикалуу болушу абзел – долбоор боюнча пландалган иш-чаралар жана башка аракеттер менен өз ара байланышта;
- 3) долбоордун масштабына шайкеш келиши керек;

4) чыгымдар натыйжалуу (ачык-айкын) болушу шарт.

Эрежеге ылайык, бюджет Excel компьютердик программасында эсептелинет. Бюджет чыгашалардын аталышын, товардын (кызмат көрсөтүүлөрдүн) бирдиги үчүн бааны, товардын (кызмат көрсөтүүлөрдүн) санын, жалпы сумманы камтыйт.

14-таблица. Долбоордун бюджети

№	Чыгашалардын аталышы	Бирдик үчүн баа (сом менен)	Саны	Жалпы сумма (сом менен)
1-тапшырма				
1				
2				
2-тапшырма				
3				
4				
	Баары:			

Бюджеттин аткарылышына көзөмөл долбоордун жетекчисинин негизги функцияларынын бири болуп эсептелет. Долбоордун бюджетинин аткарылышы аны ишке ашыруунун жүрүшүндө көзөмөлдөнөт. Долбоорго салынган сумма жетпей калган өңдүү жагымсыз кырдаалдардан оолак болуу үчүн башынан эле долбоордун кадамдарын ишке ашырууга кеткен бардык чыгашаларды өтө дыкат ойлонуп чыгуу зарыл (буга чейинки бөлүмдү караңыз).

Акча каражаттарынын ар бир кыймылы өтө жоопкерчиликтүү мамилени жана каражаттарды план боюнча гана бөлүштүрүүнү талап кылат. Долбоорго акчаны ким гана бөлбөсүн колдонулган каражат тууралуу отчет тапшырылыш керек. Отчет долбоорду ишке ашыруу үчүн сатып алынган бардык товарлар менен кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алуу-сатууларын тастыктаган документтер менен ырасталышы керек. Мисалы, эгерде сиз сирень көчөтүн сатып алсаңыз, сатуучу сизге төмөнкү документтердин көчүрмөлөрүн бериши керек: патент, камсыздандыруу полиси, эсеп-фактура, квитаанция жана кассалык чек.

Патент – салык кызматы тарабынан берилген жана жеке жактын кандайдыр бир ишкерчилик жүргүзүүгө укугун тастыктаган документ.

Патент акча каражаттарынын отчету үчүн керек болот. Ал сиз сумманы төлөгөн адам ошол акчадан мамлекетке салык төлөгөнүн тастыктайт. Ошондуктан көчөт саткандын патентин текшергенде ишкерчилик ишмердүүлүгүнүн түрүнө көңүл буруңуз. Ал патентте көрсөтүлгөн. Ошондой эле патенттин колдонуу мөөнөтүн караңыз, ал сиздин долбоор ишке ашырылган мөөнөткө шайкеш келиши керек.

Камсыздандыруу полиси – бул камсыздандыруу келишиминин шарттарын аныктаган документ. Анда төлөнгөн пособиенин жана талап кылынган камсыздандыруу төгүмдөрүнүн көлөмү көрсөтүлөт.

Квитаанция – акчаны, баалуу буюмду же тапшырманы алганда жазылган расмий тил кат. Квитаанцияда сатылган товардын аталышы, анын саны, төлөнгөн сумма жана сатылган күнү көрсөтүлүшү керек.

Жогоруда аталган документтерди жеке ишкерчилик менен алектенген юридикалык эмес жактар тапшырат.

Эгерде сиз юридикалык жак менен иштесеңиз, анда кошумча документтерди даярдап алыш керек. Биринчиден, алар менен иш жүргүзүү үчүн келишимге кол коюш керек. Бул келишимде сиз сатып алган товар же кызмат көрсөтүү, төлөнчү сумма жана келишимди аткаруу мөөнөттөрү көрсөтүлөт. Сизге товарды же кызмат көрсөтүүнү берип, акчасын алышкандан кийин ошол тарап эсеп-фактураны жазып берет.

Эсеп-фактура – бул жеткирилген товардын же кызмат көрсөтүүнүн аталышы жана алардын баасы көрсөтүлөт.

Эсеп-фактурага төлөнгөнү тууралуу квитанция же кассалык чек берилет. Мына ушул тастык-тоочу документтердин баары сизге долбоорду ишке ашыруу үчүн каражат бөлгөн адамдарга отчет тапшыруу үчүн керек болот.

Долбоор боюнча коомдук угуулар. Коомдук угуулар – бул жарандардын башкарууга же чечим кабыл алууга катышуусунун бир формасы. Эгерде сиз мектеп долбоорун ишке ашырып жатсаңыз, анда сизге окуучулар жана мугалимдер тарабынан колдоо жана түшүнүү менен жасалган мамиле керек болот. Айланаңыздагы адамдар долбоор эмне тууралуу болгонун, кандай максаттарга жетүүгө жардам берээрин түшүнмөйүнчө колдоо да күтүлбөйт. Долбоорду түшүндүрүп берип, анын күчтүү жана чабал жактарын көрүп, колдоого ээ болуу үчүн аны коомдук угууларда талкуулап алыш керек.

Өз алдынча иш

1. Долбоордук топторго биригиңиз (17-параграфтагы Өз алдынча ишти караңыз) жана өз долбооруңузду реалдуу бюджетин иштеп чыгыңыз. Бул үчүн төмөнкү суроолорго жооп бериңиз:

- долбоорго ким акчалай салым (так суммасы көрсөтүлсүн) кошот (аты-жөнү, кызматы, уюм, байланышуу жолдору)?
- ким зарыл болгон материалдарды жана ресурстарды берет (аты-жөнү, кызматы, уюм, байланышуу жолдору)?

Ошондой эле сиздин долбоордон канча конкреттүү адам пайда алаарын түшүнүп, эсептеп чыгыш керек.

2. Долбоор боюнча коомдук угууларды төмөндөгү нускамага ылайык өткөрүңүз.

- Мектептин администрациясын долбооруңуз менен тааныштырып, угуулар өтчү күндү жана жерин талкуулап алыңыз.
- Чоң кагазга же компьютердик слайддар түрүндө долбоордун кыскача сүрөттөлүшүн жазыңыз. Анда долбоордун максаттары, тапшырмалары, иш-аракеттер планы жана жыйынтыгы, ошондой эле ар бир тапшырма боюнча бардык чыгымдарды чагылдырган бюджетти көрсөтүлүшү керек.
- Сиздин долбооруңуз жана анын бюджетти боюнча өтө турган коомдук угуулар тууралуу жарыяны жазып, угуу өтө турган күндү, убактысын жана жерин көрсөтүңүз.
- Чакырууну бардык стейкхолдерлерге жиберип, долбооруңузду демөөрчүлөрүнө, жергиликтүү бийлик өкүлдөрүнө жеке чакыруу жибериңиз.
- Бюджеттик угуулардын катышуучуларын каттоо үчүн баракчаларды даярдап коюңуз.
- Сиздин долбоордук топтон сөз сүйлөй тургандарды даярдаңыз: а) көйгөйдү, долбоордун максаттары менен тапшырмаларын ким айтып берет; б) бюджет менен ким тааныштырат; в) долбоорду жана бюджетти талкуулоо процессин ким модерациялайт (алып баруучу); г) угуулардын протоколун ким жүргүзөт; д) техниканын (компьютер, проектор, микрофондор) иши жана жарык үчүн ким жооп берет; е) кечиккендерди бош орундарга отургузуу үчүн ким жооптуу болот ж.б.

3. Коомдук угууларды өткөргөндөн кийин долбооруңузду толугу менен иштеп чыгып, бюджетке түзөтүүлөрдү киргизип, аны ишке ашыра баштаңыз.

VI БӨЛҮМ. ЖАРАН ЖАНА МАМЛЕКЕТТИН БЮДЖЕТИ

10-тема. Жарандын чыгашалары § 18. Жарандын милдеттүү төлөмдөрү

Эмне үчүн биз өз эмгегибиз менен тапкан акчаны өзүбүз үчүн гана корото албайбыз?

Эмне үчүн биз салыктарды, алымдарды, жыйымдарды, социалдык чегерүүлөрдү төлөшүбүз керек?

– Азамат, менде ушунчалык көп долбоордук идеялар пайда болду дейсиң! Эми мен финансылык максат коюп, аларга жетип, өз кыялдарымды орундата алам! Тапкан акчанын баарын, ар бир тыйынды өз келечегиме жумшайм. Албетте тамактанууга, кийим-кечеге жана апама белек сатып алууга кеткен чыгашаларды кошпогондо да. Балким биринчи айлыгымдан өзүмө саркеч сумка да сатып алам.

– Токтосоң, София, биздин каалоолорубуздан тышкары да милдеттерибиз да бар эмеспи. Тагыраак айтканда эрезеге жетип, өз алдынча акча таба баштаганда дегеним да. Биз айлык акыбызды өз керектөөлөрүбүзгө, кыялдарыбызга жана долбоорлорго гана эмес, дагы көптөгөн башка төлөмдөргө да сарптайбыз.

– А мен муну каалабасамчы? Анткени бул менин гана акчам болот да. Анда эмне үчүн мени кимдир бирөөнүн колуна карматышым керек? Мунун ордуна мен эмне алам? Биз канчадан бери акчага туура мамиле жасашыбыз керектигин үйрөнүп келатабыз, эми болсо сен акчаны белгисиз бирөөгө, дайынсыз бир нерселерге кармата сал дегени турасың! Бул акыйкатсыздык.

– Жалгыз эле сен ушинтип ойлобойсуң. Көптөр милдеттүү төлөмдөр эмне экенин, алады эмне үчүн төлөп, анын ордуна эмнелерди алаарыбызды көп жакшы түшүнө беришпейт. Кел, чогуу окуп чыгалы!

Бойго жетип, өз өлкөсүнүн толук укуктуу жараны болгондон кийин ар бир адам жарандык укуктарды жана жарандык милдеттерди да кошо алат. Анын ичинде милдеттүү төлөмдөрдү төлөп туруу милдети кирет. Бул төлөмдөрдүн баары мамлекеттик же жергиликтүү бюджетке түшөт жана башкаруу органдары өз функцияларын аткарып, жаранга кызмат көрсөтүү алуу үчүн чыгымдалат.

Кайсы бир өлкөнүн аймагында жашаган жарандар бардыгы үчүн маанилүү болгон, ар бирин өз-өзүнчө чечүүгө мүмкүн болбогон маселелерди чече турган башкаруу органдарына ээ болууну макулдашкан үчүн азыркы мамлекет бар десек болот. Мисалы, чек араны коргоо, тышкы саясатты жүргүзүү (башка өлкөлөр жана элдер менен мамилелер), кылмыштуулук менен күрөшүү, кары-картаңдарга пенсия төлөп туруу ж.б. Бул коомдук келишим адатта жалпы элдик добуш берүүнү же референдумду өткөргөн учурда түзүлөт. Ошондуктан бул келишим сакталганга чейин мамлекет да болот. Бирок калк келишимди токтотууну чечсе, анда ал токтотушу мүмкүн. Мисалы, XX кылымдын этегинде Африкадагы Судан мамлекетинин жарандары мындай өлкө мындан ары болбойт деп, өлкөнү эки мамлекетке бөлүп салышкан. Коомдук келишим иштеп турганча адамдарга башкаруу органдары да керек болот. Алар Конституцияда жазылган шарттардын аткарылышын камсыздайт. Башкаруу органдарынын иши чыгашаларды талап кылат, аны каржылоо үчүн ар бир мамлекетте, анын ичинде Кыргыз Республикасында да бюджеттик система бар.

Өзөктүк түшүнүктөр

- Милдеттүү төлөмдөр (салык, алым, айыппул)
- Бюджеттик система

Милдеттүү төлөмдөр – мыйзамдар менен аныкталган тартипте жана шарттарда бюджеттик системанын тийиштүү деңгээлиндеги бюджетке жана (же) мамлекеттик бюджеттен тышкаркы фонддорго төлөнгөн салыктар, жыйымдар жана башка милдеттүү салымдар. Ошондой эле салыктарды, жыйымдарды жана башка милдеттүү төгүмдөрдү, административдик айыппулдарды жана жазык айыптарды төлөө боюнча милдеттерди аткарбаганы же талаптагыдай аткарбаганы үчүн айыппулдар, туумдар жана башка санкциялар кирет.

Бюджеттик система – бул мамлекеттин, административдик-аймактык бирдиктердин бюджеттеринин жана мамлекеттик мекемелер менен фонддордун бюджеттеринин жыйындысы. Бюджеттик системанын мүнөзү өлкөнүн социалдык-экономикалык жана саясий түзүлүшү менен аныкталат, ал эми структурасы мамлекеттик жана административдик түзүлүштүн формасынан көз каранды болот.

Кыргыз Республикасынын бюджеттик системасынын негизги бөлүгү болуп мамлекеттик жана жергиликтүү бюджеттер эсептелинет. Алар жеке жана юридикалык жактар төлөгөн милдеттүү төлөмдөрдөн түзүлөт.

15-таблица. Милдеттүү төлөмдөрдүн түрлөрү

№	Төлөмдүн түрү	Төлөмдүн сүрөттөлүшү	Өзгөчөлүгү
1	Салык	Мамлекеттин жана (же) жергиликтүү өз алдынча башкаруунун ишин финансылык жактан камсыздоо максатында түрдүү деңгээлдердеги мамлекеттик бийлик органдары уюмдардан жана жеке жактардан алган милдеттүү жеке кайтарымызсыз төлөм	Туруктуу жана милдеттүү түрдө төлөнөт, тандоо мүмкүнчүлүгү жок. Максаттуу багыты жок, б.а., мамлекет аны түрдүү максаттарга коротот. МИСАЛДАР: пайдага салык, киреше салыгы, мүлк салыгы ж.б.
2	Алым жана жыйым	Мамлекеттин мыйзамдары менен каралган көлөмдөгү акчалай жыйым, аны ыйгарым укуктуу расмий органдар белгилүү бир функцияларды аткарганда алат	Бир жолу жана ыктыяры менен төлөнөт. Конкреттүү укуктуу же кызмат көрсөтүүнү алууга жол берет. МИСАЛДАР: соттук алымдар, бажы алымдары, каттоо алымдары
3	Айыппул (акчалай өндүрүп алуу)	Укук бузуу үчүн мыйзамдаштырылган жаза чара. Адатта, эрежеге ылайык, жосун жасаганы үчүн белгиленген акчалай өндүрүп алуу түрүндө мамлекеттин пайдасына алынат.	Бир жолу жана мажбурлоо түрүндө жосундун жыйынтыктарына жараша төлөнөт.

Кыргызстандын ар бир жараны өмүр бою бюджетке туруктуу түрдө милдеттүү төлөмдөрдү төлөйт. Кыргыз Республикасында жарандардын жалпы чыгашаларында милдеттүү төлөмдөрдүн үлүшү 20% тегерегинде болот. Бул башка өлкөлөргө салыштырмалуу өтө оор деле эмес. Мисалы, Европанын жараны мамлекетке өз кирешесинин дээрлик жарымын берет, ал эми АКШнын жарандары мамлекетке өз кирешелеринен 33 пайыздан 55% чейин акча берет.

Мунун ордуна жаран мамлекеттен кызмат көрсөтүүлөрдүн ар кандай типтерин алат. Өкмөт бардык жарандарга бир маалда жана бирдей шарттарда берген кызмат көрсөтүүлөр бар. Мисалы, булар – башка өлкөлөр менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү (тышкы саясат), коопсуздукту сактоо жана терроризм менен күрөшүү, шайлоону уюштуруу жана башкалар. Жекече, жарандын суроо-талабы боюнча берилген кызмат көрсөтүүлөр бар. Алар мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр деп аталат, аларды акысыз жана өзүнчө акыга беришет. Конституцияда жана КР мыйзамдарында мамлекет тарабынан кепилденген катары көрсөтүлгөн бардык мамлекеттик жана муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр акысыз жеткирилет. Себеби жарандар алар үчүн милдеттүү төлөмдөр түрүндө үзгүлтүксүз акы төлөп келишет. Мисалы, башталгыч жана орто билим алуу, комдук китепкананы пайдалануу, адам өмүрүн сактап калуу үчүн чукул медициналык жардам өндүү дагы көптөгөн кызмат көрсөтүүлөр акысыз берилет.

Анткен менен кызмат көрсөтүүлөрдүн көпчүлүк түрлөрү үчүн жаран кошумча акча төлөшү керек: эгерде кызмат көрсөтүүнү алуу бизнес менен алектенүүгө мүмкүнчүлүк берсе (мисалы, лицен-

зия алуу); коом үчүн коркунучу жогору предметке (курал-жарак, автомобиль ж.б.) ээлик кылууга жана башкарууга уруксат берсе; эгерде кызмат көрсөтүү бир эле керектөөчүгө бир нече жолу берилсе (жоголгон документтерди кайталап берген учурда); эгерде жаран кызмат көрсөтүүнү өзгөчө шарттарда алгысы келсе – чукул арада, ыңгайлуу, жашаган жери боюнча ж.б.

Милдеттүү төлөмдөрдүн ичине ошондой эле социалдык чегерүүлөр кирет. Кыргызстандын бардык иштеген жарандары жана ишкерлер Кыргыз Республикасынын Социалдык фондуна чегерүүлөрдү жасайт. Алардан мамлекет кары-картаңдарга пенсия төлөп берет. 2017-жылы мындай төлөп берүүлөрдүн көлөмү айлык акыдан 17,25% түздү. Муну менен катар жумуш берүүчү ар бир кызматкер үчүн кошумча 8% төлөйт. Жаш курагына байланыштуу иштей албай калган кары-картаңдарды камсыздоо системасы ушинтип түзүлгөн. Көпчүлүк өлкөлөрдө жаштар айлык акысынын бир бөлүгүн карылардын пенсиясына которушат. Социалдык чегерүүлөрдүн бир бөлүгү кызматкердин жеке эсебинде топтоло берет. Келечекте бул топтолгон акча пенсияны каржылоо үчүн колдонулат. Башка бир бөлүгү азыр жашап жаткан пенсионерлердин пенсиясын төлөөгө жумшалат. Айырмасы – көпчүлүк өлкөлөрдө мамлекеттик эмес пенсиялык камсыздандыруу системасы бар; ар бир иштеген адамда болочоктогу пенсиясын камсыздашы үчүн акча чегере турган пенсиялык фондду тандоо мүмкүнчүлүгү бар. Айрым өлкөлөрдө, мисалы Кыргыз Республикасында мамлекеттик эмес пенсиялык камсыздандыруу системасы жетиштүү деңгээлде өнүккөн эмес.

Эгерде баары милдеттүү төлөмдөрдү төлөөдөн баш тартса эмне болот? Бюджеттик системага киреше түшпөйт жана мамлекет өз функцияларын аткара албай, кызмат көрсөтө албай калат. Маңызы боюнча алып караганда, мамлекет жашоосун токтотот, жарандар аларга зарыл болгон мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрсүз калат. Эгерде иштеген жарандар социалдык чегерүүлөрдү токтотсо, карылар пенсия албай калат жана акчасыз калышат. Ошондуктан мамлекет өзүн жана башка жарандарды салык төлөбөгөндөрдөн коргоп келет. Мында салык төлөбөгөндөр милдеттүү төлөмдөрдөн качып, мамлекеттин жана жарандардын кызыкчылыктарына доо кетириүүдө. Бул үчүн ар бир өлкөдө атайын мамлекеттик органдар бар, алар милдеттүү төлөмдөрдүн өз убагында жана толук төлөнүп турганына көз салышат.

Кыргызстанда бул – Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик салык кызматы. Милдеттүү төлөмдү төлөөдөн качса же мөөнөтүнөн кечиктирип төлөсө, жаран жана уюм административдик жана жазык жоопкерчилигине тартылышат. Жаран жосун жасап, мисалы, салыкты мөөнөтүнөн кечиктирип төлөсө же толук эмес төлөсө, бул административдик жоопкерчилик дегенди билдирет. Мындай жосун үчүн жаран айыппул түрүндө жазага тартылат. Айрым өлкөлөрдө салык мыйзамдарын бузуу кылмыштын эң оор түрүнө кирет. Мисалы, АКШнын Мыйзамдарынын жыйындысында кимде ким салык төлөөдөн ар кандай ыкмалар менен атайын качууга же салыктан, ошондой эле тийиштүү төлөмдөрдөн кутулууга аракет жасаса, оор кылмыш жасоого айыптуу деп табылып, 100 миң доллар көлөмүндө айыппул төлөйт же беш жылга чейин эркинен ажыратылат, же болбосо ушул эки жазага тең тартылат, буга кошумча айыптоочу тараптын сот чыгымдарын да төлөйт. Кыргыз Республикасында да салык төлөөдөн качууга ири көлөмдөгү айыппул жазасы каралган. Анткен менен жазалоодон корккондон тышкары ар бир бойго жеткен жаранда өлкөсү, мамлекети үчүн жеке жоопкерчилик сезими да болууга тийиш. Эгерде жарандар өз милдетин аткарбаса жана милдеттүү төлөмдөрдү төлөбөсө, мамлекет да күчтүү боло албайт жана өз жарандарына кам көрө албай калат.

6-көнүгүү

16-таблицада жаранда пайда болгон көйгөйлөрдү чечүү үчүн финансы каражаттары талап кылынган кырдаалдардын мисалдары келтирилген. Экинчи колонкада көйгөйдү чечүү үчүн зарыл болгон чыгашалардын тизмесин толуктаңыз. Ал эми эң акыркы колонкада бул чыгашаларды ким төлөшү керектигин көрсөтүңүз.

16-таблица. Мамлекеттин жана жарандын финансылык милдеттери

№	Кырдаал	Кандай чыгашалар талап кылынат?	Ким төлөйт – мамлекетпи, жаранбы же үчүнчү жакпы (окуялардын күнөөкөрү)?
1	Турак жайда өрт чыкты	Өрт өчүргүч машина, өрт өчүргүчтөрдүн эмгеги, өчүрүү каражаттары (толуктаңыз)	

2	Селден улам турак жай талкаланды	Урандыларды тазалап, набыт болгондорду алып чыгуу... (толуктаңыз)	
3	Машинени айдай качышты	Кылмышкерди издөө, соттук чыгымдар ... (толуктаңыз)	
4	Жабдуу бузулгандыктан өндүрүштө кырсык болду	Жаракат алганды дарылоо, компенсация, майыптуулук боюнча пенсия ... (толуктаңыз)	
5	Карылык, иштөөгө мүмкүнчүлүк	Жаш курагына жеткени боюнча пенсия ... (толуктаңыз)	

Мамлекет жаранга жардам берүү үчүн акча короткон дагы үч кошумча мисалды келтириңиз. Милдеттүү төлөмдөрдөн качуу жалпы коом, мамлекет жана ар бир жаран үчүн кандай кесепеттерге алып келээрин класста талкуулаңыз.

§ 19. Коммуналдык кызмат көрсөтүүлөргө чыгашалар

Эгерде суу Кыргызстан элине тиешелүү болсо, анда эмне үчүн мен ичүүчү суу менен камсыздоо кызмат көрсөтүүсү үчүн акы төлөшүм керек?

Ичүүчү суу жана электр энергиясы үчүн бааны ким белгилейт? Мен үй-бүлөмдүн коммуналдык чыгашаларынын баасына таасир тийгизе аламбы?

– Азамат, биз кутула албай турган чыгашалардын дагы бир түрү тууралуу унутуп калдык окшойт. Ата-энем коммуналдык чыгашаларга үй-бүлөбүз өтө көп акча коротуп жатканына даттанып келишет. Коммуналдык кызмат көрсөтүүлөрдөн үнөмдөсө болобу?

– Ооба, эгерде жуунучу бөлмөдө жарыкты өчүргөндү унутуп калсам ата-энем мени урушат. Биздин үй-бүлөбүз электр энергиясы, суу, таштанды чыгаруу жана башкалар үчүн бир топ эле акча төлөйт. Кээде баарыбыз эле бул акчага канча деген пайдалуу нерселерди жасай алаар элек деп ойлонгон учурлар болот эмеспи. Бирок жакшы шарттарда да жашагыбыз келет ...

– Анда коммуналдык кызмат көрсөтүүлөрдү эмне кылышыбыз керектигин ойлонуп көрбөйлүбү? Жакында өз бюджетибизди өзүбүз пландап, бул максаттарга акча бөлүшүбүз керек болот. Балким ашыкча төлөбөөнүн жолу бар чыгаар?

Цивилизациянын өнүгүүсү менен адам дагы да жакшы шарттарда жашагысы келет. Адам ичүүчү суу, канализация, электр жарыгы, газ, жылуулук, лифт бар, атайын кызматтар таштандыны чыгарып кеткен өндүү ыңгайлуу жашоо үчүн зарыл болгон бардык кызмат көрсөтүүлөрү бар үйдө жашоого умтулат. Булардын баары “коммуналдык кызмат көрсөтүүлөр” деп аталган жалпылаштырылган түшүнүккө кирет.

Өзөктүк түшүнүктөр

- Коммуналдык кызмат көрсөтүүлөр
- Тариф

Коммуналдык кызмат көрсөтүүлөр – бул калкка жеткирилген жана адамдар жашаган жерлерде тиричилик шарттарын колдоого жана камсыздоого байланышкан (суу, жылуулук менен жабдуу ж.б.) кызмат көрсөтүүлөр. “Коммуналдык” деген сөз *соттипе* деген француз сөзүнөн келип чыккан жана ал – жамааттык деп которулат.

Ар кандай башка байгерлик сыяктуу эле, коммуналдык кызмат көрсөтүүлөрдү өндүрүү жана жеткирүү чыгымды талап кылат. Бул чыгымдар бир кыйла чоң. Айталы, Кыргызстанда ичүүчү суунун бир куб метрин өндүрүү 20 сомдон 100 сомго чейин жетет. Үч адамдан турган шаардык үй-бүлө айына бери дегенде 30 куб метр керектейт. Демек бул үй-бүлөнү ичүүчү суу менен камсыздоо үчүн

суу менен жабдуучу ишкана айына 600 сомдон 3000 сомго чейин сарпташы керек. Бул чыгымдар сууну жер алдындагы скважиналардан көтөрүп, суу менен жабдуу тарамы аркылуу керектөөчүгө жеткиргенге чейинки чыгашалардан, ошондой эле ишкананын башка чыгымдарынан турат. Бирок иш жүзүндө биз суу үчүн канча төлөйбүз? Жарандардын сууга болгон иш жүзүндөгү чыгашалары тарифтер менен аныкталат.

Тариф (араб. “аныктама”) – компаниялар, уюмдар, фирмалар жана мекемелер берген түрдүү өндүрүштүк жана өндүрүштүк эмес кызмат көрсөтүүлөр үчүн акынын (төлөмдүн) ставкалар системасы.

Коммуналдык кызмат көрсөтүүлөргө тарифтерди башкаруу органдары жана кызмат көрсөтүүлөрдү берген уюмдар орнотушат. Мисалы, Кыргызстанда электр энергиясына тарифти өкмөт белгилейт. Ал эми сууга жана таштанды чыгарууга тарифти жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары аныкташат. Ошону менен бирге адатта тарифтер өздүк баасынан төмөн белгиленет. Башкача айтканда, кызмат көрсөтүүгө байланышкан бардык чыгашаларды жаппайт. Мунун саясий себептери бар. Жогорку тарифтер жарандарга жага бербейт, ал эми бийлик алардын көз алдында жакшы жана ниети ак көрүнгүсү келет. Ошондуктан бийлик арзан тарифтерди орноткон. Мисалы, Кыргызстандын айылдарында ичүүчү суунун куб метринин өздүк наркы 10-40 сом болгон чакта тарифтер 3-10 сом деңгээлинде белгиленет.

Бул болсо коммуналдык кызматтарды көрсөткөн ишканалардын пайда таппастан, чыгашалуу болуп иштөөсүнө алып келет, ал эми чыгаша болсо мамлекеттик же жергиликтүү бюджеттен жабылат. Натыйжада кайрадан эле биз, жарандар, бул чыгаша үчүн төлөп жатпайбызбы. Бирок конкреттүү кызмат көрсөтүү үчүн акы түрүндө эмес, салык түрүндө төлөйбүз. Эгерде бул чыгашалар жабылбаса, анда коммуналдык кызмат көрсөтүүлөрдүн сапаты да бара-бара начарлап, көлөмү азаят, ал эми мындан болсо кайрадан эле керектөөчү жабыркайт. Ошентип коммуналдык кызмат көрсөтүүлөргө төмөн тарифтер жана алар үчүн төлөбөй коюу биринчи кезекте керектөөчүнүн өзүнө зыян алып келүүдө.

Ошондуктан экономикасы өнүккөн өлкөлөрдө, мисалы, Европада коммуналдык кызмат көрсөтүүлөргө тарифтер өтө жогору жана үй-бүлөлүк бюджеттин олуттуу бөлүгүн ээлейт. Бирок коммуналдык кызмат көрсөтүүлөргө баары бир төлөш керек болсо, анда аларга кеткен чыгашаларды кантип кыскартса болот? Акчаны башкагандай эле, ресурстарды жана коммуналдык кызмат көрсөтүүлөрдү башкаганда так эсеп жүргүзүп, бул ресурстардын майнапсыз коротулушуна жол бербеш керек. Жөнөкөй тил менен айтканда, үнөмдөш керек: эч ким болбогон бөлмөлөрдө жарыкты өчүрүп, сууну сарамжал колдонуп, үйлөрдү жылууланып, жылуулук энергиясын сактоо абзел. Ал эми бул кызмат көрсөтүүлөр үчүн иш жүзүндө керектелген көлөм үчүн төлөш керек, башкача айтканда эсептегичтерди колдонуу туура болот. Заманбап технологиялар кызмат көрсөтүүлөрдүн дээрлик ар бир түрү үчүн эсептегичтерди сунуштап калды жана Кыргызстандагы үйлөрдүн көбү алар менен камсыздалган.

Өз алдынча иш

1. *Топторго биригип, коммуналдык кызмат көрсөтүүлөрдүн бири тууралуу маалыматты табыңыз (мисалы, интернеттен). Ар бир топ үчүн төмөндөгү кызмат көрсөтүүлөрдүн бирин тандап бериңиз:*

- электр менен жабдуу;
- жылуулук менен жабдуу;
- суу менен жабдуу;
- газ менен жабдуу.

Издөө үчүн “_____ (ресурстун түрүн көрсөтүңүз: электр энергиясы, жылуулук энергиясы, ичүүчү суу, жаратылыш газы) кызмат көрсөтүүсүнүн өздүк наркы жана тарифи) деген сөздү колдонуңуз.

2. *Алынган маалыматка таянуу менен, төмөнкү суроолорго жооп бериңиз:*

- кызмат көрсөтүүгө тариф аны өндүрүү (өздүк наркы) үчүн зарыл болгон чыгымдарды жабабы;
- тарифтерди ким белгилейт;

- сиздин баамыңызда, эмне үчүн тарифтер кызмат көрсөтүүнүн өздүк наркына караганда жогору же төмөн болуп калды;
 - колдонуудагы тарифтердин айынан коом, мамлекет жана керектөөчү үчүн кандай кесепеттери болот (кесепеттери терс дагы, оң дагы болушу мүмкүн).
3. Өзүңүз тандап алган кызмат көрсөтүүгө карата Кыргызстандагы кырдаал тууралуу кыскача презентация даярдаңыз жана жыйынтыктарын класста айтып бериңиз.

11-тема. Коомдук финансы: бюджеттердин түрлөрү жана жарандардын укуктары

§ 20. Бюджеттердин түрлөрү: мамлекеттик (республикалык) жана жергиликтүү бюджеттер

Эмне үчүн Кыргызстандын түрдүү шаарларында жана айылдарында ичүүчү сууга ар кандай тарифтер белгиленген, ал эми электр энергиясы үчүн тариф бардыгы үчүн бирдей? Эмне үчүн шаардын мэри же айыл өкмөт башчысы чоң атаңыз менен чоң апаңызга пенсияны көтөрө албайт?

– София, буга чейинки параграфтарда биз бюджеттердин ар кандай түрлөрү тууралуу сөз кылып келгенибизге көңүл бурдуңбу? Бир жеринде мамлекеттик бюджет тууралуу, ал эми башка жеринде болсо жергиликтүү бюджет жөнүндө сөз болуп жатты.

– Ооба, Азамат, мен дагы бир нерсени байкадым – Кыргызстандын түрдүү шаарларында жана айылдарында ичүүчү сууга ар кандай тарифтер белгиленген экен.

– Демек түрдүү шаарларда жана айылдарда жашаган жарандар үчүн башка бюджеттер, эрежелер жана мыйзамдар барбы? Кел, ушуну бир териштирип көрөлүчү, антпесе мен бир аз чаташып калдым окшойт.

Чындыгында эле, Кыргыз Республикасында башкаруу системасы бир караганда татаалдай көрүнөт жана жаран тигил же бул маселени чечүү үчүн кайсы башкаруу органына кайрылышы керектигин дайыма эле түшүнө бербейт. Бул жарандар эмне үчүн айыл деңгээлинде, мисалы, пенсияны жогорулатуу маселесин чечсе болбой турганын же эмне үчүн Бишкектен келген аткминерлер айылдык кеңешке ичүүчү сууга болгон тарифти жогорулатууну же түшүрүүнү тапшыра албай турганын дайыма эле түшүнө беришпейт.

Эгерде мамлекет жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынан эмнеси менен айырмаланын, ким эмнелер үчүн жооп берерин жана кайсы бюджетти башкаруунун чечмелеп алса, анда башкаруу системасы бир кыйла түшүнүктүү болуп калат.

Мамлекет менен жергиликтүү өз алдынча башкаруу ортосундагы ажыратуу башкаруу системасында дайыма эле көйгөйлөрдүн же тапшырмалардын эки түрү чечилип келгенинен улам пайда болду. Тапшырмалардын же маселелердин биринчи түрү – бул мамлекеттик маанидеги маселелер.

Өзөктүк түшүнүктөр

- Жергиликтүү өз алдынча башкаруу
- Мамлекеттик бюджет
- Жергиликтүү бюджет

Жергиликтүү маанидеги маселелер – бул жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана алардын кызмат адамдары тарабынан жарандардын тикелей эрк-ниетин билдируү жолу менен чечилүүчү, тиешелүү аймактагы калктын турмуш-тиричилигин камсыз кылуу маселелери.

Аларга жашаган жерине карабастан Кыргыз Республикасынын ар бир жараны үчүн чечилиши бирдей мааниге ээ болгон маселелер кирет. Булар коргонуу, мамлекеттик коопсуздук, терроризмден коргоо, тышкы саясат, улуттук курама команданын Олимпиадага катышуусу, укуктарды сотто коргоо жана башкалар. Бул маселелерди мамлекеттик органдар чечет.

Маселелердин экинчи түрү – бул жергиликтүү маанидеги маселелер. Аларга конкреттүү аймактын – шаардын, айылдын же айылдар тобунун жашоочулары үчүн чоң мааниге ээ болгон маселелер кирет.

Жергиликтүү маанидеги маселелерге, мисалы, таштанды жыйноо, ичүүчү суу менен жабдуу, турак жайлардын курулушу үчүн жер бөлүп берүү, көчөлөрдү жарыктандыруу, бала бакчалардын иштеши, жергиликтүү маанидеги спорттук жана маданий иш-чаралар, жергиликтүү китепканалар ишин уюштуруу жана камсыз кылуу ж.б. кирет. Жергиликтүү маанидеги маселелердин тизмегин Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши атайын мыйзамда белгилейт. Бул маселелерди чечүү менен өлкөдөгү башкаруу системасынын атайын бөлүгү алектенет жана ал жергиликтүү өз алдынча башкаруу деп аталат.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу (мындан ары – ЖӨБ) – жергиликтүү жамааттардын жергиликтүү маанидеги маселелерди өз кызыкчылыктарында жана өз жоопкерчилиги менен өз алдынча чечүүсүнүн Конституция менен кепилденген укугу жана чыныгы мүмкүнчүлүгү.

ЖӨБ – бул демократиянын негизи, жарандардын өз турмушун өздөрү ыңгайлаштыруу, жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүү укугу жана мүмкүнчүлүгү. Бул үчүн бир муниципалитеттин (шаардын, айылдын же айылдар тобунунун) аймагында жашаган жарандар ЖӨБ органдарын түзөт. Алар: төрт жылда бир жолу жарандар өздөрү шайлаган депутаттардын жергиликтүү кеңеши жана ЖӨБдүн аткаруучу органы – мэрия же айыл өкмөтү, ал эми алардын жетекчилерин жергиликтүү кеңеш шайлайт.

ЖӨБ органдары алектенген жергиликтүү маанидеги маселелердин тизмеги жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндө мыйзамдарда көрсөтүлгөн. Бул тизмек өзгөрүшү мүмкүн, бирок, эрежеге ылайык, ишмердүүлүктүн төмөнкүдөй чөйрөлөрүн камтыйт:

- тиешелүү аймактын экономикалык өнүгүшүн камсыз кылуу;
- муниципалдык менчикти башкаруу;
- жергиликтүү бюджетти түзүү, бекитүү жана аткаруу;
- калкты ичүүчү суу менен жабдуу;
- калктуу конуштарда канализация жана тазалоочу курулмалардын тутумунун ишин камсыз кылуу;
- калктуу конуштардагы муниципалдык жолдордун иштешин камсыз кылуу;
- жалпы пайдалануудагы жерлерге жарык берүүнү уюштуруу;
- көрүстөндөрдүн иштешин жана ырасым кызматтарынын көрсөтүлүшүн камсыз кылуу;
- жалпы пайдалануудагы жерлерди көрктөндүрүү жана жашылдандыруу;
- парктардын, спорттук курулмалардын жана дем алуу жайларынын иштешин камсыз кылуу;
- турмуш-тиричилик калдыктарын жыйноону, ташып кетүүнү жана керектен чыгарууну уюштуруу;
- муниципалдык транспорттун иштешин камсыз кылуу жана калктуу конуштардын чегинде коомдук транспорттун иштешин жөнгө салуу;
- жергиликтүү маанидеги тарыхый-маданий мурастарды коргоо;
- жергиликтүү маанидеги китепканалардын ишин уюштуруу жана камсыз кылуу;
- жер пайдалануу эрежелерин белгилөө жана шаар куруу менен архитектуранын ченемдерин жана эрежелерин сактоону камсыз кылуу;
- тиешелүү калктуу конуштун аймагында жарнакты Кыргыз Республикасынын мыйзамдары менен белгиленген тартипте жайгаштыруу;
- коомдук тартипти сактоого көмөктөшүү;
- элдик көркөм чыгармачылыкты өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү;
- бош убакытты өткөрүүнү уюштуруу үчүн шарттарды түзүү;
- балдар жана жаштар менен иштөө боюнча иш-чараларды жүзөгө ашырууну уюштуруу;
- дене тарбиясын жана массалык спортту өнүктүрүү үчүн шарттарды камсыз кылуу;

- өзгөчө кырдаалдардын алдын алууга жана кесепеттерин жоюуга көмөктөшүү;
- Кыргыз Республикасынын жер казынасын пайдалануу жөнүндө мыйзамдарында жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын карамагына таандык кылынган кен байлыктарын пайдалануу чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктарды жүзөгө ашыруу.
- калкка консультациялык-укуктук жардам көрсөтүү.
- үй-бүлөлүк зомбулуктан сактоо жана коргоо боюнча чаралардын комплексин Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген тартипте жүзөгө ашыруу.

Калган бардык маселелерди мамлекеттик органдар башкарат.

Жергиликтүү маанидеги маселелерди өз жоопкерчилиги алдында чечүү боюнча Конституция менен кепилденген мүмкүнчүлүккө ээ болуш үчүн ЖӨБ органдарында өз финансысы – жергиликтүү бюджеттер бар.

Мамлекеттик бюджет – өлкөнүн маанилүү финансы документи. Ал бардык ведомстволордун, мамлекеттик кызматтардын, өкмөттүк программалардын ж.б. финансылык сметаларынын жыйындысы. Анда мамлекеттик казынанын эсебинен канааттандырылышы керек болгон керектөөлөр аныкталат, мамлекеттик казынага күтүлүп жаткан акча түшүүлөрдүн булактары жана көлөмү көрсөтүлөт.

Жергиликтүү бюджет – жергиликтүү өз алдынча башкаруунун милдеттерин жана функцияларын финансылык жактан камсыздоого арналган акча каражаттарын түзүү жана чыгымдоо формасы. Жергиликтүү бюджет “коомдук финансы” категориясына кирет. Жергиликтүү бюджетти түзүү Кыргыз Республикасынын Бюджеттик кодекси менен регламенттештирилген.

Ошондой эле мамлекеттин өз бюджетти – мамлекеттик же Кыргызстанда аталгандай, республикалык бюджетти бар. **Жергиликтүү бюджеттен жергиликтүү маанидеги маселелер гана каржыланат.** Ошондуктан айыл өкмөт башчы же жергиликтүү кеңеш пенсияны көбөйтүү тууралуу чечимди кабыл алалбайт. Себеби пенсия – бул мамлекеттик маанидеги маселе жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин жана Социалдык фондунун деңгээлинде чечилет. Ошондой эле жергиликтүү бюджет мисалы, калктуу конуштар ортосундагы жолдун ремонтун каржылай албайт. Бирок ички жолдордун ремонту, тескерисинче, эгерде өкмөт бул тууралуу атайын чечим кабыл албаса, мамлекеттик бюджеттен төлөнө албайт. Ошондуктан коммуналдык кызмат көрсөтүүлөр, тирчилик, жолдор, көчөлөрдү жарыктандыруу, сейил бактар маселелери боюнча ЖӨБ органдарына кайрылыш керек. Бирок, мисалы, пенсияларга, саламаттык сактоо же жогорку билим берүү кызмат көрсөтүүлөрүнө байланыштуу ЖӨБ органдарына кайрылуудан майнап чыкпайт.

17-көнүгүү

Жергиликтүү маанидеги маселелердин тизмеси менен салыштырып жатканда башкаруу системасынын кайсы бөлүгү таблицадагы тигил же бул маселе үчүн жооп берээрин жана ал кайсы бюджеттен каржыланаарын аныктаңыз (белги коюңуз).

№	Маселе же көйгөй	ЖӨБ	Мамлекет	Жергиликтүү бюджет	Мамлекеттик бюджет
1	Таштанды жыйналбайт				
2	Үй-бүлөлүк медицина борборунда дарыгер жок				
3	Улуттук китепканада тейлебей жатышат				
4	Шаардык сейил бакта бак-дарактар куурап калды				
5	Айылдын ичиндеги көчөдө чоң чуңкур бар				
6	Балыкчы – Каракол трассасында жарык жок				
7	Темир жолдо авария болду				

§ 21. Жарандардын бюджеттик процеске катышуусу

Бул жылы кайсы көчөнү, ал эми кийинки жылы кайсынысын оңдош керектигин ким чечет?

Жаран бюджеттин чыгашаларына таасирин тийгизе алабы?

– Азамат, биз эмне үчүн милдеттүү төлөмдөргө акча коротушубуз керектигин, бюджет кантип түзүлүп, кандай максаттарга сарпталарын мурдагыга караганда мыкты түшүнүп калдым. Бирок мен бир нерсени түшүнгүм келип турат: башкаруу органдары бюджеттин акчасын менин көз карашымда өтө маанилүү коомдук муктаждыктарга жана керектөөлөргө коротушу үчүн аларга таасир эте аламбы?

– София, бардык өлкөлөрдүн жарандары мындайды каалайт. Көпчүлүк өкмөттөр жарандарга алардын ишинин жыйынтыктары жага тургандай иштегенге аракеттенишет. Ошондо мындай өкмөттөр бийликте кала беришет.

– Бирок биз чечимдерди, анын ичинде бюджеттик акчаны кантип коротуш керектиги тууралуу чечимдерди кабыл алууга катышууну кааласак, анда кандай мүмкүнчүлүктөрүбүз бар?

Башкаруу органдарынын чечим кабыл алуусуна жарандардын катышуу укугу Кыргыз Республикасынын Конституциясы менен каралган. Айталы, Конституциянын 52-беренесине ылайык жарандар төмөнкүлөргө укуктуу:

1) республикалык жана жергиликтүү маанидеги мыйзамдарды, чечимдерди талкуулоого жана аларды кабыл алууга катышууга;

2) ушул Конституцияда жана мыйзамдарда каралган тартипте мамлекеттик бийлик органдарын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын шайлоого жана аларга шайланууга;

3) конституциялык мыйзамда каралган тартипте референдумга катышууга.

Бул беренедө өзүнчө пункт менен жарандардын бюджеттик процеске катышуу укугу белгиленген: жарандар республикалык жана жергиликтүү бюджеттерди түзүүгө катышууга, ошондой эле бюджеттен иш жүзүндө чыгымдалган каражаттар жөнүндө маалымат алууга укуктуу.

Бирок “республикалык жана жергиликтүү бюджеттерди түзүүгө катышуу” деген эмнени билдирет? Бюджетти түзүү – бул бюджеттик процесстин бир бөлүгү, ал маалда бюджеттин кирешелер планы жана чыгашалар планы түзүлөт. Дал ушул учурда мамлекеттин жана ЖӨБдүн финансылык ресурстары биринчи кезекте кандай коомдук муктаждыктарга жана керектөөлөргө багыттала турганы аныкталат. Ошондуктан жарандын бюджетти түзүүгө катышуу укугу жана мүмкүнчүлүгү болочоктогу мамлекеттик жана муниципалдык кирешелер менен чыгашаларга таасир тийгизүү укугу жана

Өзөктүк түшүнүктөр

- Бюджеттик процесс
- Коомдук угуулар
- Жарандык бюджет

Бюджеттик процесс – бул мамлекеттик бийлик органдарынын, ЖӨБ органдарынын жана башка катышуучулардын бюджеттердин долбоорлорун түзүү жана кароо, бюджеттерди бекитүү, тактоо жана аткаруу, эсеп алууну жүргүзүү жана отчеттуулукту түзүү, каржылык башкаруу жана контролдоо боюнча иши.

мүмкүнчүлүгү дегенди билдирет. Бул эмне үчүн жаранга керек? Кирешелерге карата алганда – ар бир адамга мамлекет жарандын жана анын үй-бүлөсүнүн жеке бюджетине жүктөйүн деп жаткан салыктык жүк тууралуу билиши керек жана буга макул болот же болбойт. Чыгашаларга карата алганда өтө чоң көлөмдө эмне каржылана турганын – мисалы, коргонуу же саламаттык сактоо каржыланабы, мына ушуну билиши керек жана буга макул болот же болбойт.

Ар бир үй-бүлө жана көптөгөн жарандар үчүн андан да маанилүүсү – ЖӨБ деңгээлинде бюджеттик процеске катышуу. Себеби жергиликтүү бюджет ар бир шаарда же айылда көптөгөн турмуш-тиричилик маселелерин каржылайт. Жаран өзүнүн бюджеттик процеске катышуу укугунан

пайдаланып, сунуштарын бере алышы үчүн мыйзамдар жана Кыргызстандагы ЖӨБ органдарынын практикасы бир нече ыкманы сунушташат. Биринчи жана эң маанилүү ыкма – бул коомдук угуулар.

Коомдук угуулар – бул ЖӨБ органдарынын маанилүү чечимдерин, азыр каралып жаткан учурда болсо жергиликтүү бюджеттин долбоору жана жергиликтүү бюджеттин аткарылышы тууралуу жарандарды маалымдоо; жарандардын керектөөлөрүн эсепке алуу жана жергиликтүү бюджетке сунуштарды чогултуу үчүн формалдаштырылган коомдук талкуу.

“Формалдаштырылган” деген сөз азыр оң мааниге ээ (“формалдуу” деген сөз менен чаташтырып албаңыз!) жана иш-чара расмий мүнөзгө ээ, ал эми жарандардын сунуштары түрүндө анын жыйынтыктарын ЖӨБ органдары сөзсүз түрдө карап чыгып, эсепке алышы керек дегенди билдирет.

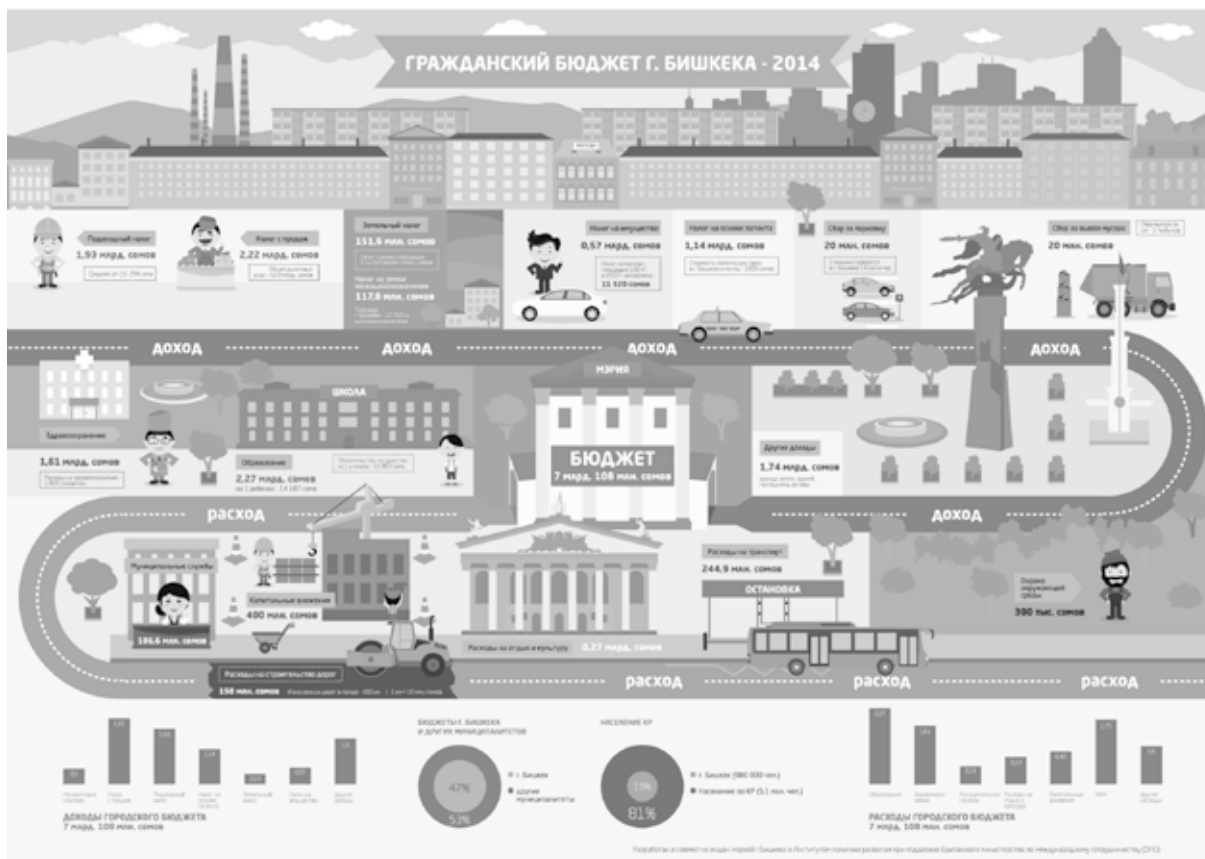
Мыйзам кийинки жылга жергиликтүү бюджеттин долбоорун түзүү этабында ЖӨБ органдарын аны жарандар менен талкуулап алууга милдеттендирет. Бул талкуу коомдук угуулардын жүрүшүндө болот, мында ар бир каалоочу чыгашалардын жана кирешелердин ар кандай түрлөрү тууралуу суроолорду узатып, өз сунуштарын бере алышат. Көп учурда элеттик муниципалитеттердеги коомдук угууларда жергиликтүү бюджеттен акчаны эмнеге сарпташ керек деген маселелердин тегерегинде кызыл чеке талкуулар жана талаш-тартыштар болот. Мисалы, акча спорттук аянтчанын курулушуна же бала бакчанын ремонтуна багытталыш керекпи? Талашка кызыкчылыктары ар башка түрдүү топтордун өкүлдөрү түшөт. Айталы, спорттук аянтча үчүн жергиликтүү жаштар, ал эми бала бакча үчүн жаш үй-бүлөлөр кармашат. Бул жерде акча бардык керектөөлөрдү канааттандыруу үчүн жетпей турганын унутпаш керек. Дүйнөдө бардык көйгөйлөрдү бир заматта чечүү үчүн жетиштүү болгон бир дагы мамлекеттик, жергиликтүү, үй-бүлөлүк же жеке бюджет болбойт. Ошондуктан артыкчылыктарды жана биринчи кезекте чечилиши керек болгон маселелер менен көйгөйлөрдү аныктоо өтө маанилүү. Мисалы, үй-бүлө деле акчаны билим берүүгө бөлүп коюш керекпи же туристтик саякаткабы деген маселени чечкендей эле жергиликтүү жамаат ЖӨБ органы менен биргеликте биринчи кезекте эмнени каржылаш керек – спорт аянтчасынбы же бала бакчаныбы деген маселени чечет.

Бирок артыкчылыктарды туура тандап алып, жергиликтүү бюджетке акылга сыярлык жана пайдалуу сунуштарды киргизүү үчүн жаран бюджеттик маалыматты окуп, түшүнө билиши керек. Бюджет болсо өтө көп сандагы цифраларды камтыган чоң, көп барактуу документ. Ар бир адам эле бюджетти түшүнүп, анда жарандын жашоосуна таасирин тийгизе турган сандарды көрө албайт. Бюджеттик маалыматты жеңилдеттиш үчүн мыйзамдарда документтин атайын форматы каралган. Ал жарандык бюджет деп аталат.

Жарандык бюджет – бул бюджет жана финансы жаатында адис эмес жарандар үчүн түшүнүктүү болгон, өлкөнүн же ЖӨБ органынын бюджетинин жөнөкөйлөштүрүлгөн сүрөттөлүшү.

Жарандын бюджеттик сандарды чечмелей алганынан анын өз көчөсүнүн же айылынын көйгөйүн чечүү үчүн бюджетке акылга сыярлык жана жүйөлүү сунуш берүү жөндөмдүүлүгү көз каранды болот. Бюджет жана бюджеттик процесс менен мектептен эле тааныша баштоо абзел. Кыргызстанда көпчүлүк мектептер мектептин бюджети боюнча коомдук угууларды өткөрүп келишет, окуучулар, мугалимдер жана ата-энелер менен окуу жайдын кирешелер менен чыгашаларын талкуулашат, каржылоо үчүн артыкчылыктуу көйгөйлөрдү чогуу тандашат.

Жарандык бюджет брошюра, буклет же атүгүл плакат катары болушу мүмкүн.

Өз алдынча иш

1. *Топторго биригип, сиздин ЖӨБ органынын – шаардын же айылдык аймактын бюджетти тууралуу маалыматты табыңыз. Адатта мындай маалыматты расмий сайттан, мэриянын же айыл өкмөтүнүн имаратындагы маалымат тактасынан тапсаңыз болот; ошондой эле ЖӨБ органдарынан – мэриядан, айыл өкмөтүнөн же жергиликтүү кеңештен суроо-талап боюнча алууга болот.*
2. *Үй-бүлөңүздүн улуу мүчөлөрү менен сиздин муниципалитеттин бюджетинин кирешелери менен чыгашаларын талкуулаңыз. Ойлонуп көрүңүз: коомдук угууларда кандай сунуштарды бере алмак элеңиз?*
3. *Сиздин топтун башка катышуучулары менен пикир алмашып көрүп, жергиликтүү бюджетке эки сунуш даярдаңыз – бири кирешелер боюнча, экинчиси чыгашалар боюнча.*
4. *Өз сунуштарыңыздын презентациясын даярдап, класстагы башка топторго көрсөтүңүз.*

КОШУМЧА АДАБИЯТТЫН ТИЗМЕСИ

1. Биславка Е. Деньги и дети: Самоучитель семейных финансов для детей. – М., 2014.
2. Горяев А., Чумаченко В. Финансовая грамота. – М., 2009.
3. Камышев А., Плоских В. Валюта Кыргызстана: История и современность. — Бишкек: Архи, 2003.
4. Койчуев Т., Плоских В. В мире денег. — Бишкек, 1993.
5. Материалы с сайта НБКР // Режим доступа: <http://www.nbkr.kg/contout.jsp?item=2008&lang=RUS&material=43065>
6. Смирнова Н. Финансовая грамотность для детей и подростков: электронный ресурс // Режим доступа: <http://easyfinance.ru/my/wikiwrapper/novaya-kniga-natali-smirnovoj-finansovaya-gramotnost-dlya-detej-i-podrostkov>
7. Управление личными деньгами и семейным бюджетом. Финансовая компания СЕНТИ. – Бишкек, 2014.

Жамангулова Айсулуу

ФИНАНСЫЛЫК ЭРКИНДИКТИН АЧКЫЧЫ

Кыргыз Республикасынын
жалпы билим берүүчү мектептеринин
10 – 11-классынын окуучулары үчүн
окуу китеби

Түзүүчүлөр: Жамангулова А., Добрецова Н.
Илимий редактор Симонова Н.
Жооптуу редактор, методист Матохина Т.
Редактор, корректор Челнокова Л.

Басмага кол коюлган күнү 10.06.2018.
Форматы А4. Офсеттик кагаз. Гарнитура Arial
Офсеттик мөөр. Басуу эрежелери 8,5. Тиражы1000

Бишкек ш., Кулатов к., 1а. басмаканасында басып чыгарылды, «ДЭМИ»